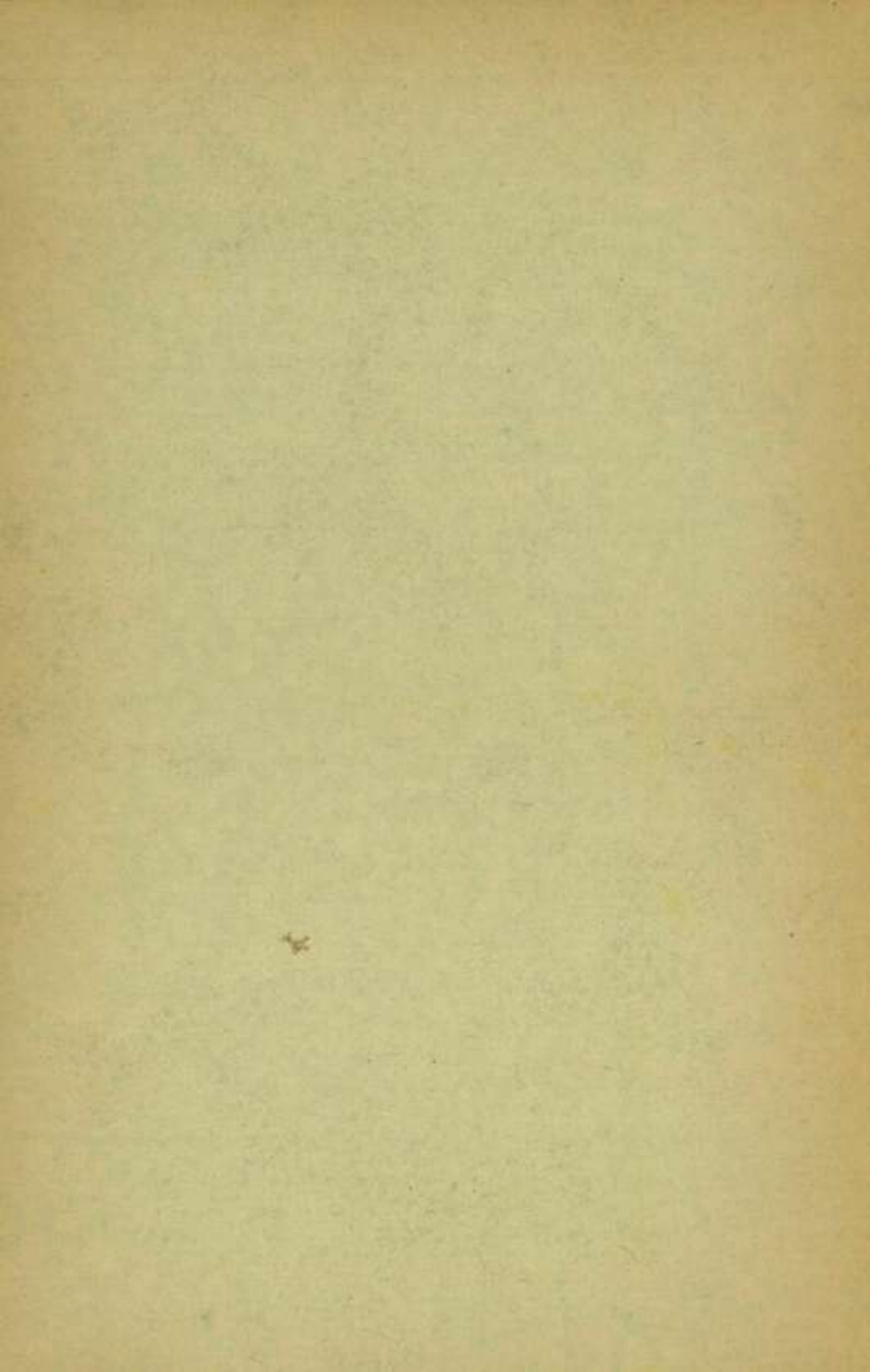

COLECCION
ZABALKVNEA

José María Elort

JAKINGAI, ANTZEGAI ETA ELERTI
Argitaliza.

ZUZENDARI: Estornes Lasa'tar Beñat jauna

12'gn. zenbakia

1955'ko bigarren irailabeterokoa

IRARKOLA. ITXAROPENA ARGITALDARIA. - Zarautz

Argitalpena

Argitalpenaren lehenengo liburua

Argitalpenaren lehenengo liburua

Argitalpenaren lehenengo liburua

M- 68376
F- 72304

AVJ
31299

EUSKAL- EDESTIA

Estornes Lasa'tar Beñat'ek

egiña ta

Artzelus'tar Ander'ek

euskeratua

EUSKALTZALEAK

BEÑAT IDAZTLAK

Argitaldaria

Legazpi, 5'gna.

DONOSTIA

ZABALKUNDEA SORTA

ARGITALDUTAKO ZENBAKIAK:

1-2.—*Blancos y Negros* (Guerra en la paz). Arturo Campion. C. Etxegarai'ren itzaufea. 422 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 5 l'fko. Idaztitegietan: 6 l'fko. Irarkaldi apaña: 10 eta 12 l'fko. bakoitzarentzat.

3.—*El Hombre Primitivo en el País Vasco*. J. M. Barandiaran. 112 orrialde ta 14 irudi.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

4.—*Narraciones Baskas*. Arturo Campion. 168 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

5.—*Castillos medioevales de Navarra*. Julio Altadill. I'go. idaztia. 150 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

6.—*Narraciones Baskas*. Arturo Campion. 157 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

7.—*Historia de la Monja Alferez*. Catalina de Erauso. 150 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4,50 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

8.—*Castillos medioevales de Navarra*. Julio Altadill. II'gn. idaztia. 209 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4,50 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

9.—*Indumentaria Baska*. Bernardo Estornes Lasa. 147 orrialde. Mafezki ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4,50 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

10.—*Garaa*. Domingo Agife. Txiki'ren mafezkiak. 310 orrialde.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4,50 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

11.—*Narraciones Baskas*. III'gn. idaztia. Arturo Campion. 136 orrialde ta irudiak.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4,50 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

12.—*Euskal-Edestia*. Bernardo Estornes Lasa. Santos'en mafezkiak. 124 orrialde.

Arpidedunentzat: 2,50 l'fko. Idaztitegietan: 4,50 l'fko. Irarkaldi apaña: 5 eta 7,50 l'fko. bakoitzarentzat.

AURKIBIDEA

Ofialde

Lenengo zatia. Leen euskaldunak.

1'go.	ikasgaia.	Euskaldunak.....	9
2'gn.	*	Afilaroa	10
3'gn.	*	Metalaroa	11
4'gn.	*	Fentzia, kartago ta efomatafak	12
5'gn.	*	Efomatafak.	13
6'gn.	*	Erakunde ta oiturak	14
7'gn.	*	Kinbritafak	15
8'gn.	*	Kristautasuna.....	16
9'gn.	*	Basatiak	18
10'gn.	*	Frankotafak	20
11'gn.	*	Jermaniafak eta arabiatafak	21
12'gn.	*	Moroak eta asturiafak	23
13'gn.	*	Lenego buruzagia.....	24

Bigarren zatia. Abefi batasuna.

14'gn.	ikasgaia.	Efegetza	27
15'gn.	*	Gizarte erakundea.....	28
16'gn.	*	Lenengo efegeak.....	29
17'gn.	*	Ber-jabetzea	30
18'gn.	*	Euskalefia'ren aunditasuna.....	31
19'gn.	*	Efi erakundea.....	32
20'gn.	*	Mugazbafengo erakundea.....	33
21'gn.	*	Zatitzea.....	34
22'gn.	*	Bizkaia, Aragoa ta Balona banatzea.....	35

23'gn. ikasgaia. Eñioja ta Bizkaia'ren azken banatzea.....	36
24'gn. » Araba ta Gipuzkoa galdu	37
25'gn. » Jakingal ta ertigaiak.....	38
26'gn. » Ondasun gaiak.....	39
27'gn. » Lege gaiak.....	40
28'gn. » Erljioa	41

Irugafen zatia. Ondakiñak.

29'gn. ikasgaia. Euskalefia zatitua	45
30'gn. » Anal arteko guduak.....	46
31'gn. » Napafoa: Efege arotzak	48
32'gn. » Juan II'ren nasteak.....	49
33'gn. » Frantzesak ta inglesak.....	50
34'gn. » Napafoa menperatzea.....	52
35'gn. » Azkatasun aldezko lenbiziko gudatea.....	55
36'gn. » Azkatasun aldezko bigafen gudatea	56
37'gn. » Españar agintaritza.....	57
38'gn. » Azkatasun aldezko irugafen gudatea	58
39'gn. » Eusko Eñia nola zegon	59
40'gn. » Eñi erakundea.....	60
41'gn. » Eñi-almenak	61
42'gn. » Gizarte erakundea	62
43'gn. » Jakingal ta antzegaiak.....	63
44'gn. » Ondasun gaiak.	64
45'gn. » Eskutza.....	66
46'gn. » Erljioa	67
47'gn. » Eusko zabalkundea.....	69

Laugafen zatia. Ondamendia.

48'gn. ikasgaia. Eusko Eñia'ren ondamena	73
49'gn. » Españar efegeak.....	74
50'gn. » Eñi erakundea.....	75
51'gn. » Eñi erakundea.....	76
52'gn. » Gizarte erakundea	77
53'gn. » Jakingal ta antzegaiak.....	78
54'gn. » Ondasun gaiak.....	79
55'gn. » Frantzia'ko matxinada.....	80
56'gn. » Frantzia'tafen etoferia.....	81
57'gn. » Españar matxinada.....	83
58'gn. » Karlatar gudateak.....	85
59'gn. » Azkatasunaren amala.....	87
Egilearen liburuak	88
Agertzekoak.....	88
Indice alfabético de nombres de la Historia del País Basko, egile berarena.....	1-35

LENENGO ZATIA
LEEN EUSKALDUNAK

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

LENENGO IKASGAIA

EUSKALDUNAK

Euskaleña.—Aurenko biztanleak etoñi ziranean, baso ta sapañez josia zegon gure eña.

Lenengo biztanleak.—Gure abeñira etoñitako auren-aurenko gizonak, euskaldunak dira. Inork ez daki nundik norakoak diran. Batzuek diotenez Asia'tik etoñiak ditugu, besteen iritzian beñiz Afrika'tik etoñi ziran, eta badira Atlantida ugartetik etoñiak dirala uste dutenak ere.

Lenengo Euskaldunen bizikera.—Ibai ertzetan bizi izan ziran batez ere, eta gero, aitz eta arkaitz zuloetan. Eizea ta añantza zituzten janbideak, ta abere lañuak, beñiz, soñeko.

Oroigalñuak.—Lengo euskaldun abek, ildakoen izenean oroigalñuak jaso oi zituzten. Dolmenak, mai antzera jañitako añi zabal aundiak ziran, ta luñean sartuta zutik jañitako añi bakañak, beñiz, menirak.

Erljioa.—Eguzki, ilargi, ituñi ta zuaitzak gurtzen zituzten euskaldunak, Mari edo ekaitz-jainkoa ta sorgin ta lamiñetan sinisturik.

GALDEBIDEA.—¿Nola zegon Euskaleñia auñeneko biztanleak etoñi ziranean? ¿Nortzuk izan ziran abek? ¿Nola bizi ziran lenengo euskaldunak? ¿Zer jaten zuten? ¿Nolako jantziak zituzten? ¿Zer dira dolmenak? ¿Eta menirak? ¿Zein gurtzen zuten euskaldunak garai artan?

BIGAREN IKASGAIA

AÑIAROA

Añiaroa.—Añia lantzen ikasi zuten euskaldunak, onela izkilu zoñotz edo lanerako gai biurturik.

Bizikera.—Eizea ta añantzari ezik, artzaintza ta nekazaritzari eldu zioten, atxuñ, laia ta aizkora erabilirik. Geroxeago, luñari garia, garagaña ta beste ale batzuek emanarazten ikasi zuten.

Etxe abereak.—Sei etxe-abere mota ezagutu zituzten gutxienez: Zakuñ, idia, ardia, zefia, zaldia ta astoa.

Auñerapeña.—Ezuñezko edo añizko aizkorak, atxuñak, guraizeak, eztenak, mañuak eta beste langaien batzuek egiten zituzten. Lur gañean jaso zituzten txabolak, bata besteakin zer ikusirik gabe edo ugarte antzera, ta tresnak eta jantziak obetu zituzten.

Eñikera.—Luñak lantzen asitakoan, sendiak bildurik, eñiak sortzen dituzte, elkañekin bizi ta elkañi laguntzeko asmoz eraturik.

GALDEBIDEA.—*Ariaroa.*—*¿Luñari zer emanarazten ikasi zuten? ¿Zeintzuk izan ziran aro artako etxe-abereak? ¿Langaiaak zerekin egiñak zituzten? ¿Nola sortu ziran eriak?*

IRUGAREN IKASGAIA METALAROA

Lenbiziko etsai etoñerak.—Kelta ta iberitañak ditugu, euskaldunak askatasun aldezko buñuka gogoñera bearturik, aben bizikera paketsua eten zuten auñeneko etsaiak.

Artzaintza

Keltak eta Iberitañak.—Keltak gure eñira etoñi ziranean, Afrika'tik etoñitako iberitañakin topo egin zuten. Jakintza bidean atzeratuagoak izanik, ezin izan zuten ez batzuek ez besteak euskaldunik menderatu.

Metalen ezaguera.—Urteak ziran euskaldunak uñaida, kobrea, ezagutzen zutela, baña burnioria, bronzea, arkitu zutenean, aizkora, aizto, ezpata, azkon ta soñeko apaingariak arekin egin zituzten. Geroztikakoa da burnia, metaletan gañantzitsuena.

GALDEBIDEA.—*Euskaleñi'ra etoñitako lenengo etsaiak.*—¿Nortzukin topo egin zuten Keltak, Iberitar luñaldera etoñi ziranean? ¿Zer egin zuten euskaldunak burnioriarekin? ¿Zer arkitu zuten auñena, burnia ala burnioria?

LAUGAÑEN IKASGAIA

FENIZIA, KARTAGO TA EñOMATAÑAK

Feniziatañak.—Mediteñaneo itxas-ertzean, Asia Txikienean, bizi ziran feniziatañak, gure eñira etoñi ta Baiona *inguruan salerosteñi* bat sorturik, euskaldunakin artu-emanen asi ziran.

Kartagotañak.—Feniziatañen ondoren, Kartagotañak etoñi zitzaizkigun Euskaleñi ingurutara. Kartagotañen buru zan Asdrubal il zutenean, Anibal aukeratu zuten oñordeko. Onek, eñomatañei *egundo* ez barkatzeko, *goñotozko* itza emana zuan.

Anibal.—Anibal'ek euskaldunai eskeñitako sari ta ordañagatik, asko juan ziran aren gudulari bezela Italia'raño. Canas'ko gudaketan bereziki nabarmendu ziran.

Eñomatañak.—Eñomatañak, Publius Kornelius buru zutela, Kartagotañak Iberia'n zuten almena zapaldu, ta gero Euskaleñia'ren jabe egin nai izan zuten.

GALDEBIDEA.—¿Nun bizi ziran Feniziatarak? ¿Zertara etoñi ziran gure etira? ¿Feniziataren ondoren nortzuk etoñi ziran? ¿Nor izan zan Asdrubal'en oñordekoa? ¿Zergatik juan ziran euskaldun asko Anibal'en gudaroztean? ¿Nun nabarmendu ziran euskaldunak? ¿Zer egin zuten etomatarak?

Gudua

BOSGAÑEN IKASGAIA ETOMATARAK

Etomatarak.—Euskaldunak bakean bizi ziren etomatarekin; kantabroak izan zuten gudualdiak, baño euskaldunak ongi artzen zuten etomataren

bitartekotasun leuna; oken bidez, uxatzen zuten iberotañen mendekunde aztuna.

Efomatar agintea.—Hispania ta Galia luñaldetan, ordea, jaun ta jabe izan ziran efomatañak. Menderatzaleak, beren izkuntz, lege ta oiturak ezarri zizkieten galiatañei ta españarai.

Kalagoñi inguratzea.—Euskaldun ta efomatañak, elkarri emandako pake-itza ondo zaitu zuten. Baña Sertorius, efomatar gudalburua, Sila diktadorearen aurka jeiki zanean, Kalagoñi, eusko uria, Sertorius'en alde jarri zan. Ta orduan, efomatañak beren gudataldeakin inguratu zuten uria, luzaro alaxe eukirik. Azkenik, goseak menderatuta, etsaien eskutan erori baño naiago izanik, euskaldunak beren buruak sutara eman zituzten.

GALDEBIDEA.—¿Euskaldun ta efomatañen arteko zera nola izan zan? ¿Hispania ta Galia'n nagusi izan al ziran efomatañak? ¿Euskaldunak eta efomatañak pakea ondo zaitu al zuten? ¿Zer egin zuten euskaldunak Kalagoñi'n?

SEIGARREN IKASGAIA ERAKUNDE TA OITURAK

Lenengo Euskaldunak.—Lenengo euskaldunak osatutako gizatalde salak, gaur Napañoa, Zuberoa, Lapurdi, Benapañoa, Gipuzkoa, Araba ta Bizkaia izena duten luñaldetan bizi ziran, luñalde abek, batetik Castro Urdiales'eraño ta bestetik Eñioxa mugaño ta Aragon ibaiaren ituñalderaño, Jaka uria ere bañenen artuta, zabaldurik.

Estrabon'ek emandako beñiak.—Estrabon izen aundiko lutelestilari edo jeografialariak dionez, orduko euskaldunak, ileak luze ta askatuta erabili oi zituzten; buñukarako, kopeta lotzen zuten; malukatutako ezkur igañakin egiten zuten ogia; urteai ta aginpideari zegokionez exeri oi ziran otordutan; ta dantzazaleak izanik, txistu ta tronpeta bakañaren otsean dantzatzen ziran, nork jauzka aundiagoa egin ta nor egokiago luñeratu, bata-bestearen leian jardunik.

Iltzeko *epaia* merezitako gaizkileak, mendian bera *amiltzen* zituzten; ta gurasoiltzaleak aberi mugetatik uruti añikatzen zituzten.

GALDEBIDEA.—¿Zein ziran euskaldunen, luñaldeak, eromatañen garaian? ¿Nola erabili oi zuten ilea? ¿Zerekin egiten zuten ogia? ¿Zein eresi maite zuten? ¿Nolako dantza egiten zuten? ¿Gaizkileak nola zigortzen zituzten? ¿Ta gurasoiltzaleak?

ZAZPIGAÑEN IKASGAIA

KINBRITAÑAK

Kinbritañen etoñera.—Jesukristo'ren aurretiko 124'g. urtean sartu ziran Euskaleñia'n, Eñonkari ibañeko Izaba lepotan bañena, kinbritañak, bidean arkitu ainbat eñi eñeaz. Euskaldunak lenengo *izialdura* ematutakoan, pila aundia bildu, ta ebain-ebain egin zituzten, beñiro Galia aldera itzularazirik.

Nolakoak ziran Kinbritañak.—Kinbritar zaldunak zerabizkiten buñukaetan, abere basati ani-

tzen mutur ikaragafien irudiak zituzten. Gizon aundiak ziran, ta bufukan nekatzen etziranak. Bufuka galtzen bazuten, beren emazteen eskutan utzi oi zuten bizia, ta abek, auñak ere ber-berak ito ondoren, beren burua iltzen zuten.

Iru beiko zerga.—Auñamendiz aruzko Baretetz ibafekoak erakutsi zien nunbait Kinbritaíai gure eñirako bidea. Ta abek zapaldu ondoren, sekulako bufuka sortu zan eñonkariar ta Baretetz'eko bear-netañen artean. Azkenik gureak irabazi zuten, ta geroztik, urtero, mundua mundu dan artean, iruna urteko iru bei, oso, sendo ta ile berdiñekoak ematera beartu zituzten galtzaleak. Oraindik ere antzin-antziñako oitura onek jirauten du.

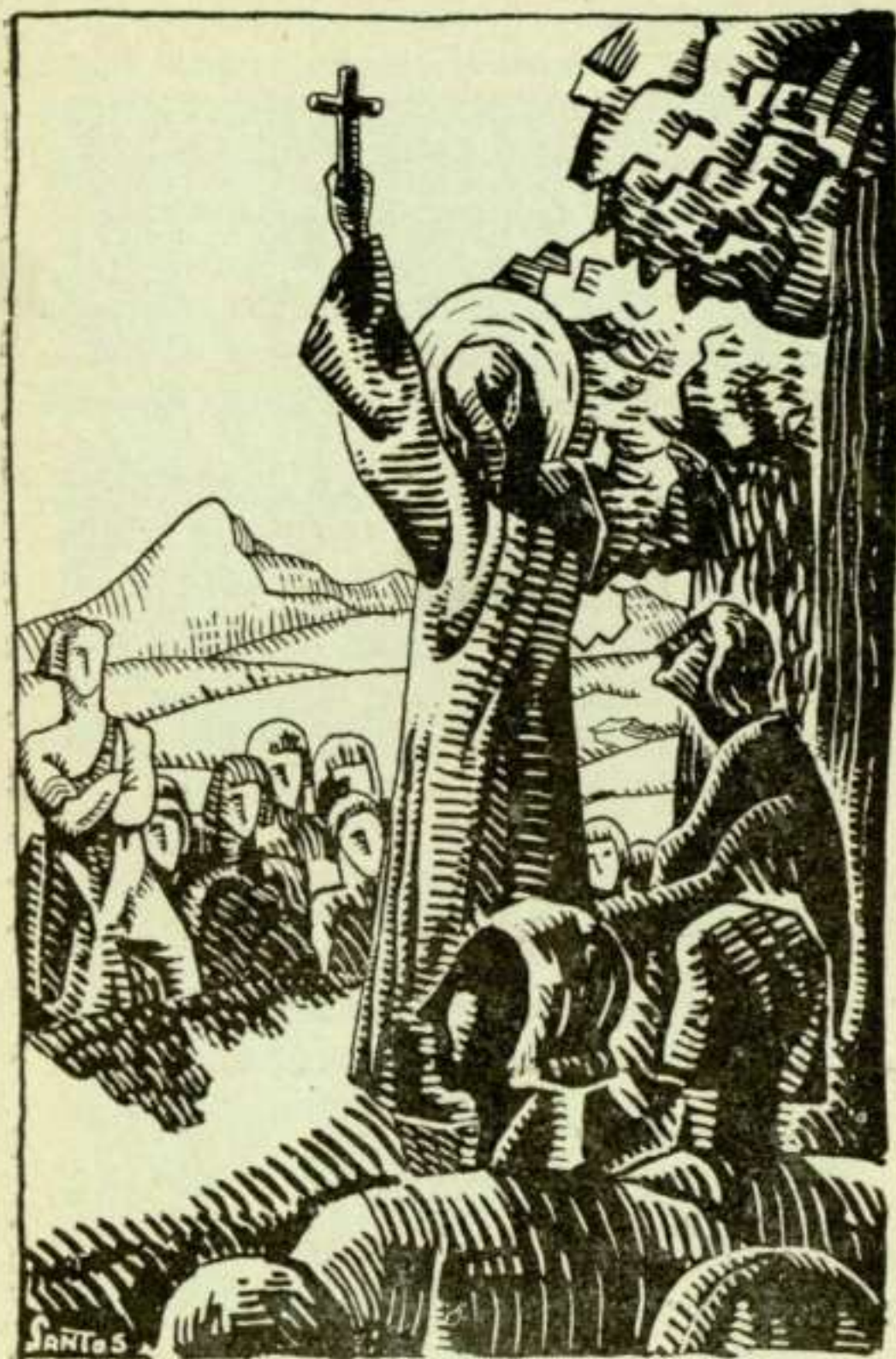
GALDEBIDEA.—¿Noiz sartu ziran Kinbritaíak Euskal-erri'n? ¿Nolakoak ziran Kinbritaíak? ¿Zer da Iru beiko zerga? ¿Nundik norakoa da ordainbear au? ¿Noizdaño iraun zuan zerga onek, ala oraindik ere irauten al du?

ZORTZIGAREN IKASGAIA

KRISTAUTASUNA

Kristautasuna.—Ipañ-euskaldunak eñomatañakin izandako gudua amaitu zanean, jaio zan Judea'ko Belen'en Jesukristo gure Jauna. Gizonai Egia azaltzera, ta benetako Jaungoikoa maitaraztera etoñia genuan.

Bialduak.—Zeruetaratu baño len, Jesukristo'k orduan ezagutzen zuten Munduko eñi guzietara jua-teko ta Ebanjelioa azaltzeko agindu zien bere ikas-

Amando Donea

leai. Bialduak, agindua beterik, Befi Ona efi guzie-
tara zabaldu zuten.

Lekukoak.—Sinisgabeak jainko izunak gurtu
edo adora-arazi nai izan zizkien kristauai, baña
abek beren sinismena ukatu baño, naiago izan zu-
ten il. Abexek izan genituan auřeneko lekukoak.

Kristautasuna Euskaleřia'n.—Yaundone Satordi,
Frantzia'ko Tolosa'ra Kristau erlijioa agertzera
etofi zalarik, gero Honesto Donea kristau egin zuan
an. Ta onek, Iruña'ra etofi ta Firmo, agintari
nagusietakoa, bataiatu zuan, ta baita ondoren onen
seme Pirmin ere. Pirmin au gotzai ta lekuko izan
genuan gero.

Azkeneko Azalpenak.—Geroztik Purdentzi Do-
neak Araba'n ta Amando Doneak Laburdi'n, osotu
zuten euskaldunen kristautzea. IX mendean il zan
Legoi Donea, euskaldunen Gotzaia, Baiona'raño
etoriak ziran normandiatarak ilarazita.

GALDEBIDEA.—¿Nun jaiio zitzaigun Jesus? ¿Zer egin
zuten Bialduak? Zer egin zuten sinisgabeak? ¿Nola iritxi
zan kristautasuna Euskadi'ra? ¿Nortzuk izan ziran eusko-
taren azken kristautzaleak? ¿Zer egin zuten normandiatarak?

BEDERATZIGAREN IKASGAIA

BASATIAK

Eřomatar Agintaritzaren amaia.—Europa'tar
ipafaldean bizi ziran efi basatiak, goseak bultzata,
gure eřitarantz jo zuten, eřomatararen agintea zapal-
durik.

Basatiak

Eri basatiak.—Eromatar agintaritza zapaldu zuten jermaniar eriak, abexek izan ziran: suebotarak, alandarak, frankotarak, bandalotarak, Huntarak eta gohtarak.

Basati abek inon gelditzen etziran taldetan bizi zenituzten: gizon aundiak ziran, ile goi ta begi urdiñak, eiztari ausartak eta oso burukalariak. Jakintzaz, eromataren azpitik zeuden.

Euskaleria'ren egoera.—Etsaiez inguratuta, Euskaleria'k sekulako buruka ta gudurik gogoñenak izan zituan basati oiekin bere askatasuna zaitu nairik.

Askatasuna.—Rekiari, Eurik, Txildebert, Klotari ta Leowigild, España ta Prantzia osoa mendean zituzten gohtaren buru edo eregeen aurka, gogor bai gogor egin zuten burukan euskoak. Ta Ostrowald, Prantzitar Tolosa'ko dukearen aginte garaian, ekin zioten euskaldunak eta Garona ibairano zabaldu zituzten beren luraldeak.

GALDEBIDEA.—*¿Eromar agintea nola bukatu zan? ¿Zeintzuk izan ziran Euskaleri menderatu nai izan zuten basatiak? ¿Nola gelditu zan gure eria? ¿Zein eregekin burukan egin zuten euskaldunak?*

AMARGAREN IKASGAIA

FRANKOTARAK

Eusko-duketza.—Ipar-euskotarak, gure aberia menperatu nairik zebiltzan Teodoberto ta Thierry'rekin sekulako burukak izan ondoren, Jenial izeneko bat duketzat ezagutu zuten, egoaldekoak Si-

sebut ta Suintil, gohtaraġin, egiñalean buřukan ari ziran bitartean. Onela eratu zuten ipař-euskotařak lateřitxo bat, Eusko-Duketza izenarekin.

Euskaldunak jeiki.—Ipař-euskoak etzuten luzaro iraun menperatu itxura artan, ba 626'gn. urtean Jenial'en ondorengo Aighino dukea zapaltzen dute.

Gudua beřiro.—Andik bi urtera, Karibert, frankotar eřegeak, garaitzen ditu euskaldunak, eta aben luřaldea bere Tolosa'ko eřiari erantsi nairik saiatzen da. Baña eřege au ildakoan, ipař-euskotařak beřiro zapaltzen dituzte frankotařak, aben eřialdea zearo ondaturik.

Zubero'ko gudaketa.—Kadon, Dagobert frankotar eřegearen buruzagi bulartsu-bulartsua, sartu zan Zubero'n gudamutil askokin; eta eřiak eře ta zuberotařak bere mende artu zituan. Baña abek, geroago, Arinbert buru zuan frankotar gudoztea zapaldu zuten, Arinbert berbera antxe erailik. Auxe degu, Zubero'ko Gudaketa deritzaiona.

GALDEBIDEA.—*¿Eusko-Duketza nola eratu zan? ¿Noiz jeiki ziran euskaldunak? ¿Frankotařakin beste buřukik izan al zan? ¿Ta Zubero'ko Gudaketa nolatan izan zan?*

AMAIKAGAŘEN IKASGAIA

JERMANIAŘAK ETA ARABIATAŘAK

Eusko-Akitaniar batasuna.—660'gn. urte alde-
ra, Akitania'ko Eřegeřian Tolosa'ko Peli agintari za-

la, euskaldunak, bidez aldatu, beren Duketzat ezagutu zuten, eunkia bete baño geiago iraun zuan Eusko-Akitaniar arteko batasuna osaturik.

Bisigotañak.—Frankotañen Eñeñaldetako mugetan, euskaldunak Akitania'rekin bat egiten zuten bitartean, gañontzeko euskaldunak España'ko bisigotañekin etengabeko buruka zebilkiten, abek gu menderatu nai ba-ginduzen.

Wamba'rekiko gudaketak.—Wamba gothtar eñeñak, Euskadi osoa bere mende artu nairik, euskoen aurkako gudarik izugañenari ekin zion. Etzuan bere asmo zitalik bete, baña Iruña urirañokoaren jabe egin zan alditxo batean

Euskaldunen erantzuna.—Euskaldunak ainbeste eramateko jaioak ez izaki ordea. Ta Froya izena zuan gotar aundiki bat Rezesbinto eñeñaren aurka jeiki zanean, aren alde jañi, ta bisigotañen luñak zearo ondatu zituzten. Erantzuna, gogoña, agian gogoñegia izana diteke.

Arabiatañak.—Eñodeika, edo Eñodrigo, gothtañen azkeneko eñeñea, Iruña artu nairik zebilela, sartu ziran afrikatañak Andaluzia'n bañena, Julian Kondeak lagunduta. Eñodeika eñeñea, Iruña'koa utzi ta arabiatañen bidera irten zan, abek geldiarazi nairik; baña Guadalete'ko gudaketan bera menderatu ta il zuten. Arabiatañen agintepean zan laster España guzia, ta Euskadi'ren jabe ere egin nai izan zuten.

GALDEBIDEA.—¿Noiz osatu zan Eusko-Akitaniaren batasuna? ¿Zertan ziran bitartean ego-euskaldunak? ¿Wam-

ba éregeak nai zuanik iritxi al zuan? ¿Nola erantzun zioten euskaldunak? ¿Noiz etoñi ziran arabiatarak? ¿Nundik etoñi ziran arabiatarak?

AMABIGAREN IKASGAIA MOROAK ETA ASTURIAÑAK

Musulman gudozteak.—711'gn. urtean Afrika'tik etoñitako musulman gudozteak, gotaren eñialde osoa berealako batean menderatu ondoren, gure Aberñi mugetara iritxi ziran.

Abderrahmen «Gafeki»ren ondapena.—Abderrahmen «Gafeki», emir beltza, Euskaleñia'ren aurka ausartu zan, Iruña'tzaz jabetu ta Prantzi'ko Tolosa'raño iritxirik. Eudon dukeak eta Karl Martel'ek Poitiers'en menderatu ta Eronkari lepoan barena iges eginarazi zioten. Leire aitzetan zaitu zuten euskoak, ta ebain-ebain egin eta il zuten. 732.

Abderrahmen I'goa.—Cordoba'ko Eñege onek ere bialdu zuan gure luñaldetara beste gudozte bat; baña bereak artu ta atzera egin bear izan zuan.

Asturiañak.—Ipañaldeko frankotañak batetik eta egoaldeko arabiatarak bestetik zituela, euskoak beren buruak zaitzeko lañi-lañi nabaiturik, asturiañak Euskadi'ren jabe egin nai izan zuten. Alpeñik ordea, euskoak aien asmo zitalak asmo uts biurtu zituzten eta.

Nor bere bidetik.—Waifre eusko dukea il zuteanean, bere oñordeko Lup II'k Baskonia ta Akitani'ko duketzak banatu zituan, Eusko-Akitaniar batasuna etenik.

GALDEBIDEA.—¿Noraño iritxi ziran moroak Afrika^r tik etofi ziranean? ¿Nola gertatu ziran Aduñamen «Gafe-ki»ren ondapen eta eriotza? ¿Zer egin zuan Aduñamen Igoak? ¿Euskadi^rren lañaldiaz baliatuta zer egin nai izan zuten asturiañak? ¿Nola eten zan Eusko-Akitaniar batasuna?

AMAIRUGAREN IKASGAIA

LENENGO BURUZAGIA

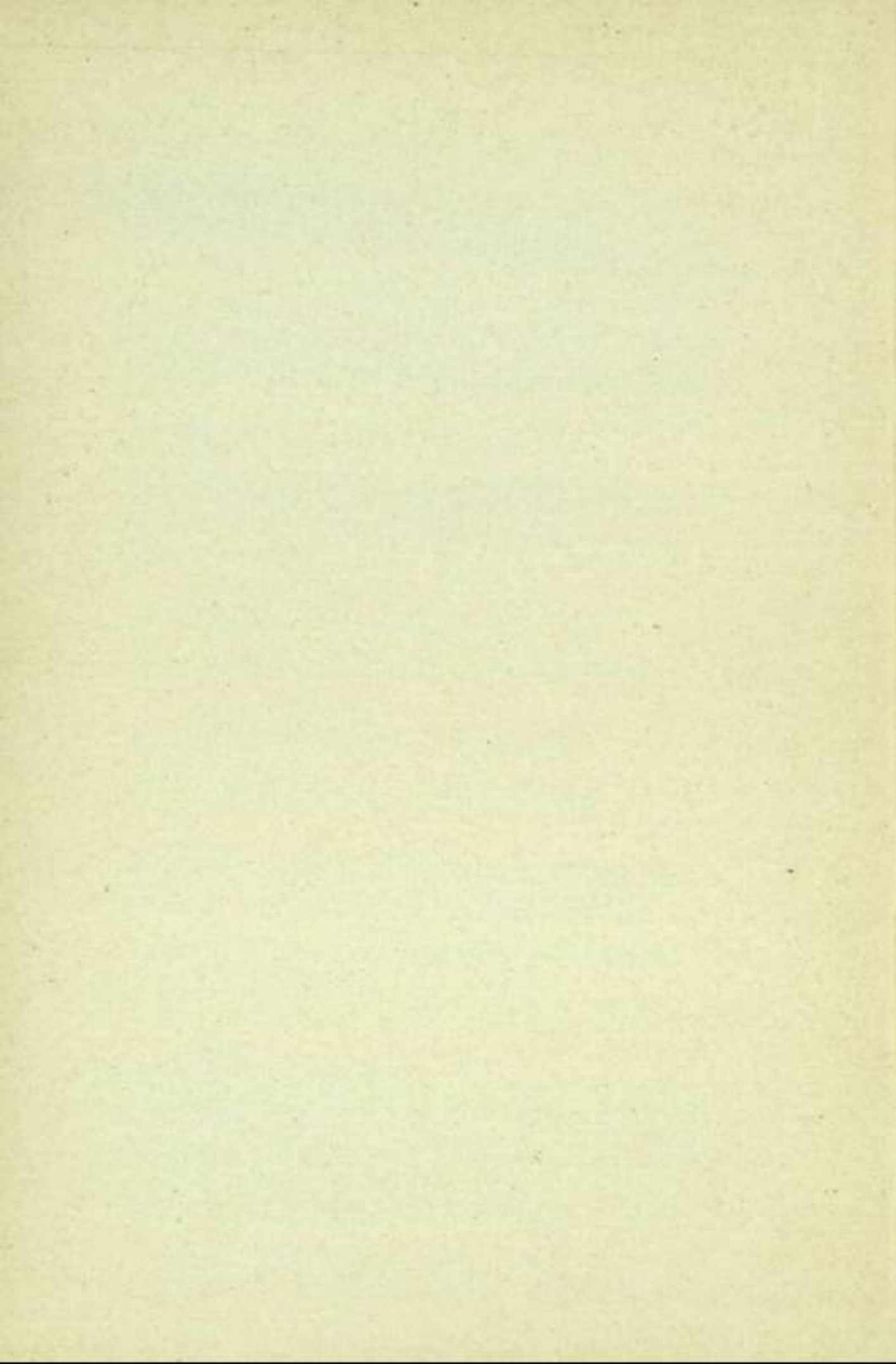
Oreaga.—778^{gn.} urtea txit alai izan zitzaigun euskoai. Karlo Magno enperadoreak, Zaragoza^rra-koan, Iruñe^{ko} añesiak zearo ondatu zituan. Baña atzerakoan, bere eñalderatzerakoan, Oreaga^{ko} lepotan itxogin zioten euskaldunak, eta prankotar gudoztearen gañera eroriaz, egundoko erailketa egin zuten. Gudaketa ontan, Prantzitar gizonik irtene-nak il ziran.

Eblo ta Aznar.—Eusko-akitaniar batasuna autsi zanetikan, etengabe frankotañakin buñukan ari ziran euskaldunak menderatzeko, Eblo ta Aznar bialdu zituzten. Baña Oreagaⁿ bertan garaitu ta aña-patu zituzten biak.

Lenengo Eñegea.—Abefiaren etsaiakin beti buñukan ari bear onek, gudariantzako buruzagiren baten beaña nabarierazi zien euskotañai. Ona nola sortu zan Iruñe^{ko} Eñegetza, Baskonia^{ko} duke txit ezaguna izandako Eneko Aritza, napaña, eñege aurturik.

GALDEBIDEA.—¿Nola izan zan Oreaga^{ko} gudaketa? ¿Eblo ta Aznar kondeak nun aña-patu zituzten? ¿Zergatik aukeratu zuten Lenengo eñegea?

BIGAREN ZATIA
ABERI BATASUNA

AMALAUĞAREN IKASGAIA

EĞEGETZA

Auñamendi'ko Egegeia.—824'gn. urte aldera. Eneko Aritza, euskaldun gizataldeen egege aukeratu zutenean, sortu zan Auñamendi'ko Egegeia. Auñamendi'ko lenengo egegeak, burukan ari beara izan zuten. Euskaleñi'ko lur lauetan nagusi genitun beltzakin.

Eri-Erakundea.—Bizkaia, Gipuzkoa, Araba, Laburdi, Zuberoa ta Napañoa, nola edo ala eratutako euskaldun gizataldeak ziran orduan, ta geienak, Eneko Aritza, auñeneko buruzagi jatofaren babesera bildu ziran.

Egegea.—Gudualdian, guduozteen buru zan egegea; gudu garaietako buruzagia genun beraz, irabazitako lur ta sari banañzalea. Gai lañienetan eñiko zañenen iritziak entzun bear izaten zituan.

Eusko Egegesala.—Auñeneko egegesala euskaldun jatofikoa izan zan, ta amasei egege eman zizkion abeñiari, euskotañak guziak, 824'gn. urtean aututako Eneko Aritza'rekin asi ta 1234'gañenean ilzan Santxo Azkaña'rekin amaiturik.

GALDEBIDEA.—¿Nola sortu zan Auñamendi'ko Etegetza? ¿Nola eratua zegon Euskaleria? ¿Zer egin bear zuan etegetak? ¿Aurreneko etegesalak zenbat etege eman zituan?

AMABOSGAËN IKASGAIA

GIZARTE ERAKUNDEA

Guziak aundiki.—Etzan Euskaleñi'n bertako seemeen arteko malik. Guziak odol garbikoak izanik, guziak berdin; ez ordea, beeratuz, guziak moñoi egiten dituan berdintasunarekin, gora jañoaz guziak egoki egiten dituanarekin baizik.

Gizarte malak.—Baña Iruñe'ko etegearen itzale-
ra, eusko erakunde au aldatu xamar egin zan denbo-
rarekin, erbesteko etegeen inguruetan bezela, gi-
zarte malak azalduzik, itxuraz bederik. Alare,
gipuzkoar ta bizkaitar ak erakunde zaaña osorik zai-
tu zuten.

Judutarak.—Antziñatik bizi ziran gure etian ju-
dutarak, batez ere Lizaña, Muskaria edo Tudela,
Iruñe, Lerin ta Gazteiz'en.

Sendia.—Eusko gizarte-erakundearen oñañi, sen-
dia degu. Ta sendiaren osagañi beñiz, etxe-ontasu-
naren iraupena. Abenda-onbide guzien ikastola,
orixe degu: sendia.

Jabetza.—Euskaleñi'n bein ere ez da iñoren ja-
betza ezagutu. Iru jabetza mota nabari ditezke:
norberarena, elkartearena ta etegearena.

GALDEBIDEA.—¿Nolatan izan zitezken euskaldun guzi-
ak berdin? ¿Gizarte malik izan al genun? ¿Nun bizi ziran ju-

dutañak, gure etian? Sendia. ¿Zaña al da jabetza ez izatea gure etian?

AMASEIGAÑEN IKASGAIA

LENENGO EREGEAK

Eneko Ximenez Aritza.—Frankotañak Euskaleñi'ko Duketzatik botatako Ximeno dukearen semea zan. Euskaleñi'ko egoalderatu zalarik, len esan bezela, euskoen eregetzat aukeratu zuten. Eronkari ibañoeko Izaba eña, uri nagusi egin zuan.

Aragoa.—Andik urte batzuetara Iruñe'ko eregeak, Aznar Santxo bere aidea, Jaka'ko luñaldetara bialdu zuan. Onek, beltzak andik bota, ta Aragoi'ko Kondeña sortu zuan, nafañakin batera izateko.

Normandiatañak.—Normandiatañak, Europa ipañoaldeko basalapuñak deituak, sartu ziran Adur ibaian gora, Baiona arturik. Gero Auñamendia pasa, ta *Aritza*'ren ondorengo Iruñe'ko eregea, Gartzia Ximenez, añapatu zuten. Bere burua *azkatutzeko* 70.000 dukat ordaindu beaña izan zuan.

Muza.—835'gañenean, napar eregeak, Albelda, Logroño aldeko eña, inguratu zuan, ta inguratutako eñari laguntzera Zaragoza'tik etoñitako Muza, gudualdi gogoñean zapaldu zuan.

GALDEBIDEA.—¿Nundikakoa zan Eneko Aritza? ¿Nola sortu zan Aragoa'ko Kondeña? ¿Nun bañena sartu ziran normandiatañak Euskaleñi'n? ¿Nork eta nola gañaitu zuan Zaragoza'ko Muza?

AMAZAZPIGAËN IKASGAIA

BER-JABETZEA

Gartzia II, Iñigez.—Érege saiatua ta kementsua, ta sinismen bizikoa izan zan. Fortun ta *Oneka*, bere semeak, etsaien eskutan galdu ondoren, 882^r gn. urteko gudatean il zan. Beltzen aurka ondo zaituak zituan, Araba, Yefi, Ibaña, ta Ledia edo Liedena.

Normandiatarak.—863^rgn. urtean sartu ziran beñiro normandiatarak gure eñian, Laburdi'n bañena, Arnaut, Euskaleñi'ko Dukearen zaizean zegon au.

Fortun jauna.—Gartzia II, *Iñigez*'en oñordekoa izan zan, ogei urte katepean egon ondoren, Kordoba'tik itzuli zanean. Geroago, Leire'ko lekaidetxean sartu zan.

Ber-jabetzea.—Santxo Gartzzeitz, érege beñiak, Gaskuña Nagusia ta Eñioxa beñ-irabazi zituan, moroak Tarazona, Agreda ta Soria'tik botiaz; baña Yunkadia'n (Valdejunquera) abek menderatu zuten. Beñ-jabetzeari bultzada aundia eman zion alare.

Bere seme Santxo III, Santxez'ek, sortaldeko Eñioxa, españiaren mendetik atera nai izan zuan, ta Zirueña'n zapaldu zituan, Fernan Gonzalez kondea arapaturik.

Iruñe inguratzea.—Santxo IV, Gartzzeitz, Napañoa'ko érege bikaña, lapurtañai normanditaren aurka zerabilten gudan laguntzera joana zan, ustekabean eta ura kanpoan zala jakiñik, moroak Iruñe'ko aurrean azaldu ziran. Érege jator arek,

Auñamendi'n eluía zala ta gudulariai abarkak jantzi-arazirik, atzera ekañi zituan. Eta bai Iruña gaizkatu ere. Geroztik Santxo Gartzeitz Abarka izenarekin ezagutzen degu. Onen seme Gartzia Dardartiak, Almanzor'en ekiñaldiai ederki erantzun zien.

GALDEBIDEA.—¿Nor izan zan Gartzia II, Iñigez? ¿Noiz sartu ziran Laburdi'n bigarren aldiz, normandiatarak? ¿Nor izan zan Fortun jauna? ¿Nork asi zuan gure etiaeren beñ-erosketa? ¿Nundik bota zituzten moroak? ¿Iruña nolatan inguratu zuten abek? ¿Zergatik deitzen zaio Santxo IV, Gartzeitz'i Santxo Gartzeitz Abarka?

EMEZORTZIGAREN IKASGAIA

EUSKALERIA'REN AUNDITASUNA

Abefi batasuna.—Santxo Nagusia eñege zala, ta Napañoa'ko Eñegetzapean, azaltzen zaigu Euskaleria osoenik. Izan ere, berarekin batera baitzitian orduan Napañoa'k, Araba, Gipuzkoa, Bizkaia, Laburdi, Zuberoa, Eñioxa ta Goiko Aragoa'n bizi ziran euskaldunak. Gañera Santxo au, beste europar eñi batzuetako eñege ere izan.

Kalatañazor.—Euskaldunak antxe ziran Kalatañazor'en, napañen mende jañitako gaskuñar jaun askokin batera. Gudaketa sonatu ontan il zan Almanzor, bildurgafia, 70.000 oñezko ta 4.000 zaldizko galdurik.

Berjabetzea.—Sobrarbe ta Ribagorza atera zizkien moroai. 1022'g. urtean, beñiz, Gaskuña osoa

bereganatu zuan, Santxo dukea ere aren mende jañi baitzitzaion.

Santxo'ren eriotza.—Santxo Nagusia il zanean, Gartzia, aren semea, izan zan euskoen buru, baña Aragoa eñialdea, Euskadi'tik berexi ta lateñi biurturik Eñamir'i utzi zion. Gaztela, Peñando'rentzat izan zan, ta Sobrarbe ta Ribagorza, beñiz, Gonzal'entzat.

GALDEBIDEA.—¿Noiz izan zan Euskadi aundien? ¿Katalañazor'en zer gertatu zan? Santxo jaunak zer bereganatu zituan? ¿Nola banatu zituzten Santxo Nagusiaren mendeko eñiak?

EMERETZIGAREN IKASGAIA

EÑI ERAKUNDEA

Eusko Eñiak.—Aitatu ditugun eñege oiek bizi ziralara, Euskaleñi, elkañekin batutako eñi batzuk osatzen zuten: Iruña'ko Eñegeñia, Bizkaia, Zuberoa, Araba, Laburdi, Gipuzkoa ta gaur eusko bezela ezagutzen ez ditugun Eñioxa ta Goiko Aragoa, guzi-guziak endeñi lokañiz gogor lotuta, Napañoa'ko Eñegeñi aundia osaturik.

Eñi ontasuna.—Eñialde ta bide zaitzeak sortzen zituen ordainbeañetarako, Napañoa'ko eñege zañak, mugaz bañengo ta kanpoko eraman-ekañi ta sale-rosketaren gain zergak ezañi oi zituen.

Abeñi zaitzea.—Pake aldian etzan guduozterik; baña ala beañean, eñiko zañenen iritziak entzun on-

doren, éregeak gudura dei egiten zuan. Guduozteak, zaldizko, gudari sail ta mutilak izaten zituan.

Arapatzen zituanarentzat izaten ziran katepetuak. Mugaldetako gazteluak, iñork ekiten bazioten ere, inguru éritako bizilagunak artzeko izaten ziran.

GALDEBIDEA.—¿Zein érialdek osotu zuten *Napañoa'ko Éregeña*? ¿Zerekin erantzuten zitzairen *estaduaren ordainbeaia*? ¿Gudaritza nola egiten zan?

OGEIGAREN IKASGAIA

MUGAZBAREN ENGO ERAKUNDEA

Iruñe'ko Éregeña.—Iruñe'ko Éregeña, epaierki edo merindadetan zatitua zegoen, ta abek, epaierki edo bailiotan. Epaille nagusi edo merinoak ziran aietako buru, ta beroiek zuten ériak epaitu, zaitu ta érenta ta zergak jasotzeko eskubide ta eginbeaia.

Jaungoak.—Araba, Laburdi, Gipuzkoa, Bizkaia, Zuberoa, Baztan ta beste txikiagoko érialde batzuek, alako edo onelako almenak izaten zituan gudari-buru bat aukeratzen zuten. Eilon izan zan Araba'ko auñeneko jauna; Gartzia Azenariz, Gipuzkoa'n; Eneko Ezkeña, Bizkaia'n; Aznar, Zuberoa'n; Xemen Otxaniz, Baztan'en ta Lup Santxo, Laburdi'n.

Benapañoa.—Gaskuña'ko dukearen mendetik azkatutako Arberoa, Orzaize, Garazi ta Baigoñi'ko luraldeakin osatu zuan Santxo Nagusiak Benapañoa, Iruñe'ko Éregeñian sarturik. Geroago, Lepoz-

kanpoko edo Benapañoa'ko Epaierkia esanda ezagutzen zuten.

GALDEBIDEA.—¿Nola eratua zegoen Iruñe'ko Ezegezia? ¿Zeintzuk izan ziran eusko jaungoak, eta nortzuk aurreneko jaunak? ¿Nola eratu zan Benapañoa?

OGEITABAGAREN IKASGAIA.

ZATITZEA

Gartzia V, Santxez.—Ezege onek Erijoja'ko Najera'ra eramane zuan efi-burutza. Bera Eroma'n zala, sartu ziran aragoitarak Tafala inguruan baena aren luraldetan, baña laster menderatu zituzten napañak (1035). Andik urte batzuetara sortu zuan Naxera'ko «Santa María la Real» lekaidetxea.

Anai bekaiztia.—Gaztela'ko Ezegeak, napar ezege anaiaren aunditasuna ezin ikusirik, gaxoarena egin zuan. Ta euskalduna ikustera jua zitzaiotanean, gaztelarak Zea'ko gazteluan lotu zuten, geroago andik iges egin al izan bazuan ere. Bekaizkeri onek, guda sortu zuan eusko ta gaztelar artean, ta Atapuerka'ko gudaketan il zan Gartzia V, Santxez, 1054'gn. urtean.

Ezege beña.—Gudatokian bertan, euskoak Santxo IV, Gartzetz, egin zuten ezege, ta onek zapaldu zuan Gazteleñi'ko ezege maltzur ta aseziña, Biaina'ko inguruan.

Amai beltza izan zuan Santxo IV'k, ba 1076'gn. urtean, bere senide Eramon ta Ermesenda'k amilduta il zan, Funes'ko Peñalen arian.

Lenbiziko zatitzea.—Egite beltz onekin, bi zati egin zan eña: gaztelar elegearen aldekoak eta aragoitararenekoak. Napar eta Auñamendi'z goikoak, aragoitararekin juan ziran, ta gipuzkoar, bizkaitar, arabar ta eñojatafak, gaztelararekin.

GALDEBIDEA.—*Gartzia V, Santxez'en elegezako beñi nagusiak. ¿Zer egin zuan gaztelar elegeak bere anai Gartzia' ganako bekaizkeriz? ¿Nor izan zan elege beña? ¿Zer gertatu zan Peñalen'en? ¿Nolatan izan zan euskaldunen lenbiziko zatitzea?*

OGEITABIGAÑEN IKASGAIA

BIZKAIA, ARAGOA TA BAIONA BANATZEA

Gaztelarrok ta Moroak.—1096'gn. urtean, aragoitar ta gaskoinarrok bat egin, ta gaztelar ta moroen aurka burukan egin beña izan zuten euskoak. Alkoraz'ko gudaketan menderatu zituzten azkenik.

Berjabetzearen amaia.—Abeñi Edestia asko jantzi zuana izan genuen Alfontso I, Gudazalea. Balthierra ta Muskaria edo Tudela bereganatu zituan, ta 1118'g. urtean Laburdi ta Zuberoa'ko euskoak eta gaskoinarrok lagundurik, oraindik beltzen mende zegoen Zaragoza'tzaz jabetu zan.

Bizkaia bere bidetik.—Garai aietantxe banatu zan Euskadi'ko beste eñialdeakandik, Bizkaia, munduko eñi artean ezagutua izan zan lateñi berezia eraturik.

Baiona'tzaz berjabetzea.—«Gudazaleak» Zaragoza artu zuanean, mendeko agertu zitzaion Fran-

tzitar Tolosa'ko Kondea, ta 1130'gn. urtean Euskadi'ko ipaáldea menderatu nairik etoñitako Akitania'ko dukea zigortu zuan, Baiona'ko uria kendurik.

Beñosatzea.—Alfontso Gudazaleak bere erialdeak Templarios deritzaten zaldunai utziak izanik, euskoak Gartzia IV, Ramirez, aukeratu zuten éregeztat. «Beñosatzalea» deitu zioten. Auñamendi Éregeña beñiro osatu baitzuan, Napañoa, Araba, Érioja, Bizkaia, Gipuzkoa, Laburdi ta Zuberoa baturik, naiz ta Aragoa éregeña orduantxe banatu.

GALDEBIDEA.—¿Zer nai izan zulen gaztelar ta moroak bat egiñik? ¿Nola amaitu zan ber-jabetzea? ¿Noiz banatu zan Bizkaia lateña? ¿Zergatik artu zan beñiro Baiona? ¿Napañoa'ko Éregeña nola osotu zan?.

OGEITAIRUGAÑEN IKASGAIA

ÉRIOJA TA BIZKAIA'REN AZKEN BANATZEA

Érioja galdu.—Gartzia Osatzalea, gaztelar, aragoitar ta kataluñañen aurka eraso beañean arkitu zan. Guziak bat egiñik gure abeña berenganatu nai baitzuten. Eñiberan menderatu zituan gaztelar-ak; baña Gaztela'k Zaragoza uria eskeñi zion Napañoa'ko éregeari, Érioja'ren truk. Ta au artutakoan, españitarak bere itza janaz, etzuan Zaragoza'rik eman, gu bata ta bestea gabe gelditurik.

Santxo VI, Gartzeitx.—Érege beñi onen aginte aldian ere, gaztelar, aragoitar ta kataluñañen buñukanaiak nabaitu ziran. Alare, 1160'gn. urtean Érioja bereganatu al izan zuan. Baña beñiz ere, aginduta-

koa bete gabe, Gaztela'k Eñioja eraman zigun, Logroño, Okon, Nabañete ta beste eñiren batzuk utzita.

Azken banatzea.—Españarekin pakea izango bazuan, Napañoa'ko Eñege Santxo Jakintsuak, Gaztela'rekin itundurik, Eñioja osoa eman bear izan zion. Urte ontantxe, 1179'garénean, banatu zan Napañoa'gandik Bizkaia geiena ere, geiago ez elkartzeko.

GALDEBIDEA.—¿Nola galdu zan Eñioja? ¿Nola artu zan beñiro Eñioja? ¿Nola galdu zan azkenik Eñioja, ta Bizkaia geiena nola banatu?

OGEITALAUGAÑEN IKASGAIA

ARABA TA GIPUZKOA GALDU

Araba ta Gipuzkoa banatzea.—Santxo Azkaña, eñege napaña, Afrika'n, beltzen mendean zegon bitartean, Alfontso VIII (gaztelar eñegea) ta Pedro II, aragoitaña, otso amoratuen antzera sartu ziran gure luñaldetan. Beñogei gaztelu ostu zizkiguten. Ta urte bete geroago, 1200'gn. urtean, Araba artu ta Gipuzkoa asaldatu zuten. Gipuzkoar agintariak bildurturik, Gaztela'ko Eñegea egin zuten beren Eñege.

Las Nabas'ko gudaketa.—Afrika'tik etoñitakoan, Santxo Azkañak, besteak egindako irain guziak azturik, moroen aurka lagundu egin zion gaztelar eñegeari. Las Nabas de Tolosa'ko gudake-

tan bulartsu egin zuan bufukan, mahomatar buruzagiaren gudatxabola zaitzen zuten amar mila lagunak elkañi lotuta zeuzkan katea berberak eten ta puskaturik.

Napañoa'ko Armaña.—Ordu ezkeru ditugu kateak, len leño soilak besterik etzituan napar armañian, Las Nabas'ko eginkizun aintzagañi aren oroizapenean.

Ondamendia.—Ikusi degunez, españar eřegeak ondatu zuten izen aundiko Auñamendi Eřegeñi bikaña, Bizkaia, Araba, Eñioja ta Gipuzkoa, ertzerkiak, osturik. Uraxe izan zan eusko eñialdearen ondandendia.

GALDEBIDEA.—¿Nolatan banatu ziran Araba ta Gipuzkoa, Napañoa'gandik? ¿Noiz izan zan Las Nabas de Tolosa'ko gudaketa? ¿Nolakoa zan napar armaña? ¿Zer erantsi zitzaion gudaketa aundi aren oroiz? ¿No'a gelditu zan Euskadi?

OGUITABOSGAÑEN IKASGAIA

JAKINGAI TA ERTIGAIK

Jakingaiak.—Goijakingai, eñomatar eskutza ta edestia, etziran garai artan Leire, Albelda, Najera ta Urdaspal eta beste onelako liburutegi ornituak zituzten lekaidetxetan besterik ikasten.

Izkuntza.—Euskera, Euskaleñi'ko izkuntz bakaña, erabili oi zuan eusko eñiak, baña jakintzaz jantzi xamañak ziranak, latiñez idazten zuten ta gero

efomanzean. Ona gure izkuntzaren gainberako iturria.

Olertia.—Edesti gertaerak bertsoan azaltzeko zale izaki eusko erria, ta zerbait zezateken elertiereduzaleen laguntz apurrik gabe, erria bera izan genun olerkari.

Etxegintzertia.—Gudetxegintza, moroen erasoaldiai erantzun bearak jasoarazitako gaztelutan bakañik azaltzen zaigu.

Elizgintza ugariagoa da, batez ere eromar erakotan, aitagañienak Gazolaz'ko eliza, Leire'ko elizazpikoa ta Aralar'ko Mikel Donearen basiliza Etxano, Katalain, ta beste onelako batzuek izanik.

GALDEBIDEA.—¿Nun ikasten ziran garai artan jakin-gaiak? ¿Zein izkera erabiltzen ziran orduan Euskadi'n? ¿Nork egiten zituan olerkiak? ¿Gudetxegintza zertan azaltzen zaigu? ¿Ta elizgintza?

OGEITASEIGAREN IKASGAIA

ONDASUN GAIK

Nekazaritza.—Garai abetan, erria nekazari erria zan batez ere. Matsa ta sagaña biltzen ziran, beroekin ardoa ta sagardoa egiñik. Ta gañera, garia, garagaña, oloa, baba, artatxikia, olioarana ta barazki asko ematen zituan lurak.

Baso ugariak, beñiz, etxeak jasotzeko, surtarako ta ikatza egiteko lain egur ematen zuten.

Abelgintza.—Abelgoñi ta artalde aundiak azten ziran, zaldi, idi ta astoak nekazaritza lanetan era-

bilirik. Ardi, auntz eta bei esnearekin, gazta egiten zuten.

Olalana ta Salerosketa.— Bizkai luraldetan, antzin-antziñakoa zan burnia landu ta burni gauzak egitea. Beste eusko luraldetan, beriz, gatzagak eta ařantzak zituzten lanbiderik nagusienak. Itxas salerosketa, Donostia, Bilbao, Oiarso ta Baiona kaien bidez egiten zan. Burnia, burnigořia, estařoa, intzentsua, oialak, lařuak, ardoak eta abar ziran salerosketa gai.

Dirua.— Napar Eřegeak egindako txanponak 1042'gn. urtea ezkerokoak dira. Orduarterařo gure eřiak zer diru erabili zuanik ez da jakin.

GALDEBIDEA.— *¿Zer uzta oi zan Euskadi'n? ¿Basoak zer gai eman oi zuten? ¿Zein abere mota azten zituzten taldeka? ¿Zein ola-lanetan aritzen ziran euskoak? ¿Eusko kaletan zer sartu-irten izaten zan? ¿Diru edo txanponik bai al zuten euskaldunak?*

OGEITAZAZPIGAŘEN IKASGAIA

LEGE GAIK

Oiturak.— Beren oiturak ziran euskaldunen legebideak, antzin-antziñatik. Bařa auřerapenari berea emanaz, ta bizikera zailtzen zijuan bezela, oitura oien eřařu antzeko legeak idatzi zituzten. Auřena eři bakoitzeko legeak azaldu ziran, gero guziki-koak.

Lege-zař edo Foruak.— Auřeneko eři-legedia, eřonkaritařai Olas'teko gudaketa ondoren eman-

dakoa da. Najera, Jaka, Usue, Tafala, Lizaña, Zankotza, Argedas ta Donosti'koa ere oso zafak dira. Legedi abetan, beren artu-emanetan nagusi izan, agintariak aukeratu, ta kanpotiko agindunai gogor egiteko eskubidea aitortzen zaie eñai.

Donostia'ko lege edo Forua.—Eusko itxas-eskutzan auferapen aundia agertu zuan Legedi onek. Oregatik asko goratu dute gaurko eskutza-idazleak. 1150'gn. urtean, Napaña'ko Santxo Jakintsuak onetsia da.

Beste legeak.—Geroztik, beste eñegeren batzuek, Asteasu, Getari, Oiartzun, Zarautz, Mutriku, Eñenderi, Zumaia, Orio, Zaldibi, Ernani, ta San Bizente de la Barkera'ko Lege bereziak ontzat artu zituzten.

GALDEBIDEA.—¿Nola zaitzen zuten euskaldunak beren eñia? ¿Zeintzuk izan ziran aufeneko eñi-legeak? ¿Zergatik goratzen dute Donostia'ko Legea? ¿Geroztik onetsitako Lege-rik jakingarrienak zein dira?

OGEITAZORTZIGAREN IKASGAIA

ERLIJIOA

Eñegeen elizkoitasuna.—Sinismenez beterik zeuden eusko gogoak. Eneko Aritza'gandik asi ta Santxo «Indartsua», kristau bikañaganaño, eusko eñegeak oso elizkoiak izan ziran. Onen azalgairik egokiena, lekaidetxe alde, Kanpion'en iritziz gizapiderik garbienaren ituñi ta indartzale diran lekaidetxe alde, egindako emaitzak dituzute.

Eñiaren Sinismena.—Eñiak ere sinismenik sakonena azaltzen du. Ora or, adibidez, aurenako legedi berezian, eronkaritarenan, katoliko sinismenaren alde burukan egin izanaren aitortpena.

Eliza ta irakaskintza.—Jakitea jaso ta zabal-tzea, lekaideen lana izan da batez ere. Beren ikas-tetxetatik irteten ziran eusko gizaldiak. Ez da ba afitzekoa, Kordoba'ko Eulojio Doneak Euskaleñi'ko lekaidetxeak ainbeste goratzea. Elizaren irakaskintza lana, txit aundi ta ondore onekoa izan zan, beraz.

GALDEBIDEA.—¿Eusko etegeak elizkoiak al ziran? ¿Ta etia? ¿Zer egin zuan Elizak irakaskintza lanetan?

IRUGAREN ZATIA
ONDAKIÑAK

OGEITABEDERATZIGAREN IKASGAIA

EUSKALERIA ZATITUA

Eusko eriak.—Euskaleria, zatiturik, munduko efi guzien aurrean aske ziran efi sail biurtuta gelditu zan. Batzuek España'ko edo Ingletera'ko egeekin elkaturik.

Naparroa.—Len bezelaxe, egeeri berezia izan zan aurrea ere, antziñako aunditasuna gogorarazirik. Tibalt I izan zan ege arotzen salean aurrenekoa.

Bizkaia.—Bizkaia'k ere, bere buruaren jabe izanik, Batzar eta Jaun berezi bidez zaitu zuan bere lurraldea.

Gipuzkoa ta Araba.—España'koa bera zuten ege, baña Batzar bereziak zituzten agintari nagusi.

Laburdi ta Zuberoa.—Buruak bizian jardunak ditugu Ingleterako egearen aurka, onek bere mendean artu nai baitzitun. Gero Frantzia'ko egearen babespean jafi zuten beren burua.

GALDEBIDEA.—¿Nola geratu zan Euskadi zatitu ondoren? ¿Nola bizi zan Napañoa? ¿Ta Bizkaia? ¿Ta Gipuzkoa ta Araba? ¿Noren aurka egin zuten burukan Laburdi ta Zuberoka?

OGEITAMARGAREN IKASGAIA

ANAI ARTEKO GUDUAK

Buruka ondatzaleak.—Eusko erriak banatu ondorengo burutu eziña, ikaragafia izan zan. Ta euskotarik bata besteen aurka ekin zioten.

Gipuzkoar ta Napañak.—Gipuzkoa ta Napañoa nor bere aldetik abiatu ondoren, gudurik gogořena sortu zan beren artean, Abefi galtzale izan ziran «Aide nagusi» edo diralakoak sututa.

Oñaztar ta Ganboatarak.—Oñaz ta Ganboa sendien aundinaikeriak, gure lurraldea eusko odolez gořitu zuan, elkarfen arteko buruka gogořetan. Gipuzkoa'ko Batzar Nagusiak pakearen alde saiatu ziran, baña alpeřik.

Agramontarık eta Beaumontarık.—Napañoa'n ere bi zati egin zan jendea, Juan II'ren garaian: Agramontzaleak eta Beaumontzaleak.

Sabeltxuri ta Sabelgořiak.—Ona Laburdi ta Zuberoka ondatu zituzten burukalari taldeak: Urtubiařen aldekoak batzuek, Senperetařenak besteak. Geřiko margotatik artutako izenak zituzten.

GALDEBIDEA.—¿Noiz piztu ziran anai arteko gudak Euskadi'n? ¿Gipuzkoar ta napañena? ¿Nortzuk ziran oñaztar ta ganboatarık? ¿Ta agramontzaleak eta beaumontzaleak? ¿Ta sabeltxuri ta sabelgořiak?

Gurutzkondeak

OGEITAMAIKAGAÑEN IKASGAIA

NAPAÑOA: EREGE AÑOTZAK

Eregesail arotzak.—Santxo Azkara izan zan eusko eregesail jatorri garbikoen azkenekoa. Ta au ildakoan, Txanpanañatak sartu ziran Napañoa'ko Eregetzan, Tibalt I'rekin. Iru erege izan zituan etxe onek: Tibalt I, II ta Endika I, ta aben aginteak 1234' gañeneraño iraun zuan.

Gurutze-gudateak.—Tibalt I'ak ekin zion Lur Donetako zazpigañen gurutze-gudateari, ta gutañak Tauro mendia azkatu zuten beren izen ona galuñeraturik. Tibalt II, beñiz, Frantzia'ko erege Luis Donearekin juan zan Tunez'en aurkako azkeneko gurutze gudatera, Goleta eña artarik. Luis Donea sukañak ilobiratu zuan, ta Tibalt ere onuzkoan il zan. Endika I izan zuan oñordeko.

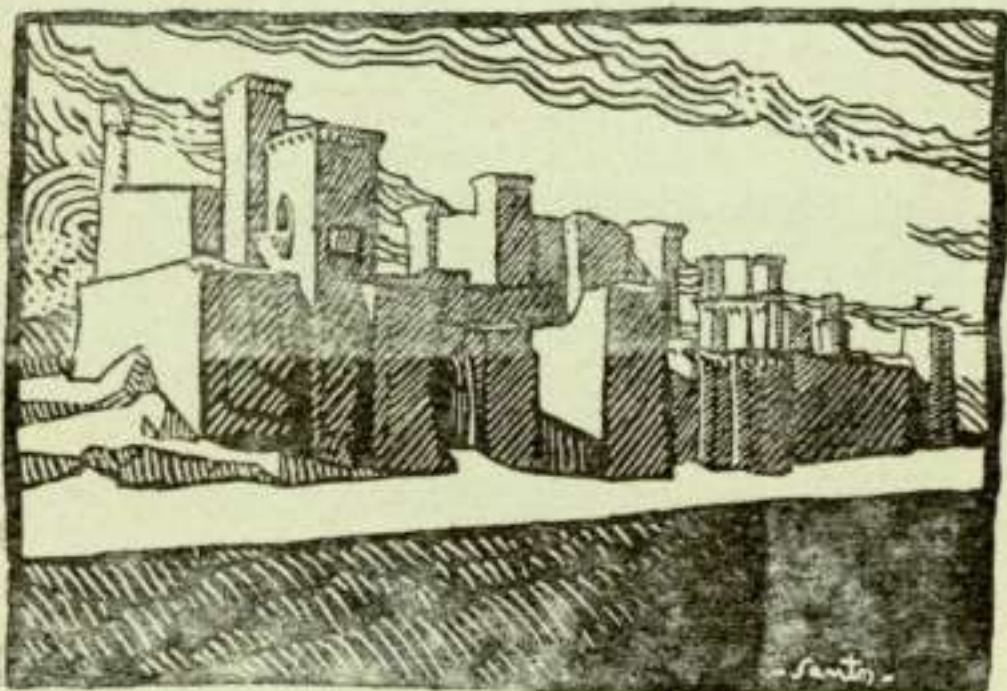
Auzo buñukak.—Endika I'ren alaba, Jone, aña izaki eregintzarako, ta sekulako guduak sortu ziran Napañoa'n. Iruñe'ko Nabañiria, San Zernin ta El Burgo auzo artean piztutakoak, izugañiak izan ziran.

Aragoi'rekin gudua.—Frantzia ta Aragoa arteko gudua sortu zanean, Napañoa ere dantzan sartu zuten. Ta napañak uri batzuek artu zizkien aragoatañei, gero Jone andrea Frantzia'ko eregearen oñordeko Philip Edeñarekin ezkondu zanean biurtu bazituen ere.

Frantzia'ko eregesalak.—Napañoa'ko erege izanak ditugu, Koldobika I, «l'Hutin», Philip «Luzea»,

Karla «Buru Soila», ta Jone II, Evreux'ko Philip'en emaztea.

GALDEBIDEA.—*Santxo Azkara'ren ondorengo eřegesail ařotzak.*—*¿Zer izan ziran Gurutze-gudateak? ¿Iruñe'ko auzo buřukak? ¿Nola sartu zan Napařoa, Frantzia ta Aragoa arteko gudan? ¿Zeintzuk izan ziran Frantziako eřegesail etako eřegeak?*

Eřibeři'ko gaztelua

OGEITAMABIGAREN IKASGAIA JUAN II'REN NASTEAK

Evreux'tarak.—Karla II, «Gaiztoa»'ren ondoren, Karla III, «Zindoa», izan zan eřege, ta jauregi edeřak jaso zituan, batzuek aitatzekotan, ořa Eřibeři ta Tafala'koak. Onek bere alaba Blanka izan zuan oñordeko. Ta au beřiz Aragoa'ko Jon II'rekin ezkondu zan.

Aragoa'ko Jon II.—Érege arotz eta nastezale onek, bere ase eziñagatik napar arteko gudua sortu zuan. Biana'ko Éregegaiari, legezko napar érege bear zuan bere semeari, gogořak egin baitzizkion.

Biana'ko éregegaia.—Blanka andrea ildakoan, bere semeari, Biana'ko Éregegaiari zegokion érege izatea. Jon II'k, bere semearen eskubideak osti-kopetu nairik, aita ala semearen alde banatu zituan napařak, elkařekiko gudu gogořa sortuarazirik. Zorigaiztoko éregegaia kateperatu, ta onen ugazamaren aginduz pozoï bidez il omen zuten.

Napar alderdiak.—Beaumontzale edo éregegai aldekoak eta agramontzale edo aragoatařen aldekoen buřuka gogořak euki zuten Napařoa'n, anaï arteko guda odoltsuenetan blei.

Blanka andrea.—Blanka éregingaia, Biana'ko Éregegaiaren ařeba, zan onen oñordeko. Bere aitak, Aragoako Jon'ek, beste semea bezelaxe kateperatu zuan, ta Benapařoa'ra eramanik, au ere pozoiz il omen zuten. Leonor, ase eziña, egin zuten éregin, baña etzuan amabost egun besterik iraun.

GALDEBIDEA.—*Evreux'tar éregeak.*—¿Zer egin zuan aragoitar éregeak, Napařoa'n? ¿Zein zan Biana'ko Éregegaia? ¿Zer alderdi sortu ziran Napařoa'n? ¿Nola il zan Napařoa'ko Blanka andrea?

OGEITAMAIRUGAŘEN IKASGAIA

FRANTZESAK TA INGLESAK

Laburdi ta Ingleteřa.—Inglesak, Baiona Ingle-

M. CARBONERO

Biana'ko éregegaia

teía'ko Éregearen mende zeukaten indaíean, Laburdi'rekin zer ikusirik gabe. Onegatik, baionaíak gañontzeko laburditaíekin etengabeko buíukak zebizkiten, ezpaitzan ba beste eíietara irixten inglesen indar kutsurik.

Laburdi ta Frantzia.—Saia ta saia, noizpaitere bota zituzten inglesak Laburdi'ko euskal luíetatik, Gaston, Bearne'ko Bizkonde jaunaren laguntzarekin. Orduan laburditaíak, Frantzia'ko éregearen babespean jaíi zituzten beren luí-aldeak.

Zuberoa nola.—Zubero'ko Bizkondeak, bere luíak zaitu nairik, bein Napaíoa'ren babespean, uréngoan Inglateía'renean jartzen zituzten, baña beti prantzes ta inglesakin buíukan ari beaí izaten zuten. ¡lzan ere, ezer etzijuakioten gaietan aben sartu naia!

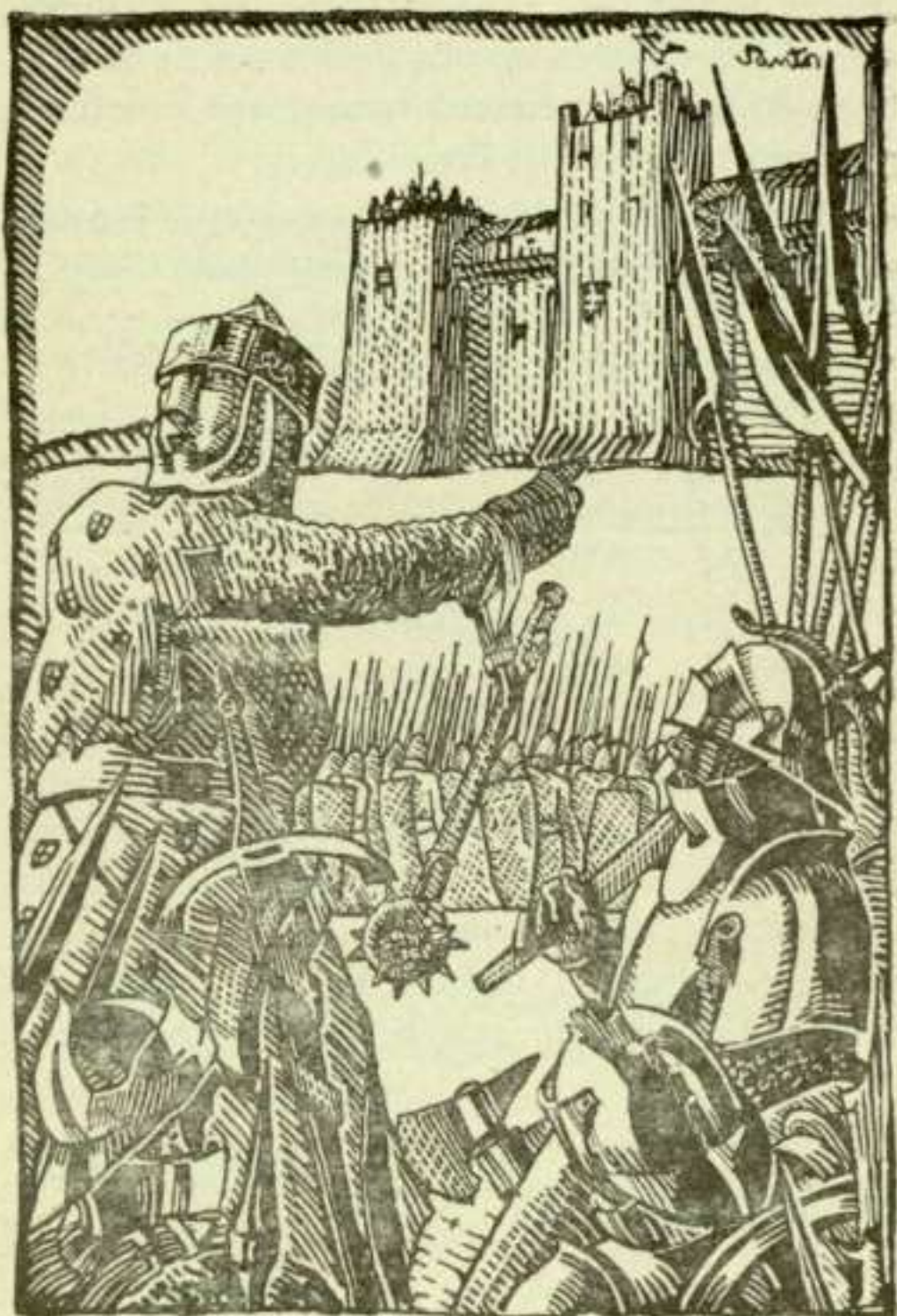
GALDEBIDEA.—¿Nola zegon Baiona'ko uria? ¿Baionatar ta laburditaíen arteko buíukak zergatik? ¿Nola konpontzen ziran laburditar ta prantzesak? ¿Nola zegon Zuberoa?

OGEITAMALAUGAÍREN IKASGAIA

NAPAÍOA MENPERATZEA

Foix'taíak.—Leonor Andrearen ondoren, aren iloba Pantzeska I, Edeía, izan zan érege, baña aldi gutxi baíu Pabe'n il zan bat-batean. Bere aíeba Katalin I, Albret'eko Jon'ekin ezkondu zan, ta abexek izan genitun Napaíoa'n azkeneko legezko éregeak.

Martzilá'ko gaztelua

Napañoa'ren menperatzea.—Fernando, españar eřegeak, menperatu zuan Napañoa, Lerin'go Kondearen laguntzaz, ta Aita Donearen gezuře zko agindu baten bidez. Agindu onek ziona ez betetzerara, euskotar guziak Elizatik bota egingo zituala esanarazten baitzion Aita doneaji.

Menpean.—1512'gn. urtean sartu ziran españařak, Alba'ko Dukea buru zutela, eusko lufetan, Lerin'go Konde maltzura, ta arabar, gipuzkoar ta bizkaitar zaldunak (abeři saltzaleak ala uste ezpazuten ere) lagun zituztela. Napar eřegeak, alegiñean saiatu ondoren, Bearne'ra iges egin zuten. Iruña, 1512'gn. Uztaila'k 24 zituala, españařen mendean gelditu zan.

¡Muskaria!—Españar guduozteak (17.000 gizon) gure eřian goitik bera zebiltzala, Zaragozar Arkapezpiku 3.000 oñezko ta 400 zaldizkokin, Eřibera'n sartu zan, Muskaria edo Tudela, iri garaigaitza, iñongo arotz agintarik menderatu gabea baitzan artean. Baña, inguratuta, luzaro gogor iraun ondoren, bakar-bakariak eta iñongo laguntz itxaropenik ere gabe arkiturik, 1512'gn. Iraila'k 9 zituala eřenditu zan Muskaria edo Tudela, uri napar-napaña.

GALDEBIDEA.—¿Zeintzuk izan ziran Foix'tařen eřege napařak? ¿Nork menperatu zuan Napañoa? ¿Nola menperatu zuan? ¿Muskaria edo Tudela uri goragariak zer egin zuan?

OGEITAMABOSGAËN IKASGAIA

AZKATASUN ALDEZKO LENBIZIKO GUDATEA

Pake itzak.—Albret'eko Jon, Napañoa'ko éregeak, onean bereganatu nai izan zuan beñiro Napañoa, españar éregeagana ordezkoa bialdurik. Eran-tzun gogoña jaso zuan: Éregegaia ta artean legezko éregearen alde zeuden eñi ta gudu-iriak emateko, alegia.

Azkatasun aldezko gudu.—Napar éregeak, Frantzia'koa lagun zutela, euskaldun ta bearnetar artean osotutako guduoste aundi batekin sartu zan eusko luñetan. Bidean an-emengo asko itsatsi zitzaizkioten, ta gure luñearatu ziranean, Saraitzu ta Eñonkari ibañak ta eñi nagusiak ongi etoñirik alaiena egin zioten.

Gudulari añotzak.—Euskotañekin batera, onenbesteko bategatik etoñitako añotzak, maltzur uts agertu zitzaizkigun, ta alde batetik au, ta bestetik frantziatar buruzagien kamuztasuna, naikoa izan ziran gudatea galtzeko.

Napañoa'ko agintera.—Fernando jauna, napar ta frantzitañak botatakoan, beñiz ere Napañoa'ren jabe gelditurik, añeta aundiz asi zan agintzen, Napañoa'k aren mendetik iges egin etzetzai. Érege-ordekoa aukeratu zuan, lege-zañak edo Foruak onetsiarazita.

Eskulapuñaren eriotza.—Fernando, Españi'ko éregea, Madrigalejo'ko ostatutxo kaskar batean il zan. Kanpion'ek dionez, ta aren azken-naian azaltzen danez, Napañoa'ko auzi ontan bere okeñegiña zuzendu gabe.

GALDEBIDEA.—¿Onez-onean zer iritxi zuan Albret'eko Jon'ek? ¿Nola asi zan napar azkatasun aldezko gudatea? ¿Onenbesteko bategatik etoñitako arotz taldeak zer egin zuten? ¿Nola agindu zuan Napañoa'n españar etegeak? ¿Nun il zan etege eskulapuña?

OGETAMASEIGAÑEN IKASGAIA AZKATASUN ALDEZKO BIGAÑEN GUDATEA

Berjabetze gudu.—Napar abertzaleak, Fernando etege eskulapuñaren eriotzaz baliaturik, Napañoa bereganatu nai izan zuten beñiro. Pedro Mariskala, 1200 gizonekin sartu zan Eñonkari ta Saraitzu ibaetan bañena, aurenko gudatean bezela, baseñitañak bereala bereganaturik. Jon Etegea, beñiz, Amayur'en bañena sartu zan, beste napar talde zintzo baten buru.

Izaba'ko ustegabea.—Aunamendiz onustik oña jañi ta Izaba aldera orduko, Mariskalak, lepotan gordeta zegon Villalba koronelaren jendearekin topo egin zuan, ustegabean. Mariskala bera, Bereña'ko Petri Sanz kapitana ta beste zaldun abertzale zindo batzuek, etsaien eskutan erori ziran, ta españar gaztelutan asko ikusi beaña izan zuten. Onekin utsegin zuan bigañen erasoaldiak ere.

Cisneros Kardenala.—Cisneros Kardenalak, indaño lagun, Napañoa'ko gobernadore egindakoa, Napañoa'ko gaztelu guziak ondatzeko agindu zuan. Villalba koronelak, kupidarik gabe bete zuan agindu ori, Xabier'koa ere luñeraturik. Martzila'koa bakar-

bakañik gelditu zan zutik, ta au Belasko'tar Ana etxeakoandreak biotz osoari eskeñak.

GALDEBIDEA.—¿Azkatasun aldeko bigarren gudatea nola asi zan? ¿Izaba'ko ura nola gertatu zan? ¿Zer ondoreak izan zituan? ¿Zer egin zuan Españi'ko Etege-zai Cisneros Kardenalak?

OGEITAMAZAZPIGAREN IKASGAIA ESPAÑAR AGINTARITZA

Cisneros'en asmoak.—Cisneros, Españi'ko etegezaiaren asmoa, napañak Andaluzia'ra eramane ta moroak Napaño'ratzea omen zan. Onela aiek abefiaren alde geiago jeikitzeke biderik izango etzute-la, alegia.

Villalba'ren zitalkeria.—Villalba koronela ta bere mendekoak, biozgabe ta odol-egañiz ase ezindako sail zital baten antzera jardun ziran Napañoa'n. Ikusi aala ondatu, emakumeak galdu ta eunka efi sutan jañi zituzten.

Bere eriotza.—Balkoi batean omen zegoen Villalba, gure zañak aurrekoai entzun diotenez, ta Lizaña inguruko mendi batean dagon Mikel Donearen baselizatxoan ikusirik, onela oju egin omen zion: «¡Mikel Donea! ¡Mikel Donea! Oso goien ago. Baña nik jetxiaraziko aut, biuñi aben zaindari ori». Biraoa bota, ta bertan zeñaldo erori omen zan koronel aroputza, geiago ez jeikitzeke.

Jon Etegearen eriotza.—Zorigaiztoko napañe-gea, pake donean il zan Bearne'n, sendikoak ta la-

gunak agurtu ondoren. Jaunaren ganatu zanean, gurutzea ta kandela piztua zituan eskuetan. Bere azken-naian, gorputza Iruñe'ko Katedralera eramateko agindu zuan. 1516 urtea.

GALDEBIDEA.—¿Zer asmo zituan Cisneros'ek? ¿Nola-koak izan ziran Villalba koronelaren egipenak? ¿Nola il zan koronel au, gugararaño iritxi dan elexar'ak dionez? ¿Nola il zan Napañoa'ko Eregea?

OGEITAEMEZORTZIGAREN IKASGAIA AZKATASUN ALDEZKO IRUGAREN GUDATEA

Españar Eregeak.—Españar eregeak izan ziran aufera ere Napañoa'ko erege: Karlos, Napañoa'ko IV ta Españi'ko I, izan zan gure eñian Austriatañetan auřenekoa. Legezko eregeak agintzen zuan alare, Benapañoa'n: Jon eta Katalin'en seme, Endeka II'k.

Berjabetze gudu.—Endeka II, Aspaños'ko jauna buru zuan guduozte aundi batekin, sartu zan bere Napañoa'ko eñian. Aitaren garaian bezelaxe, eñi guziak bereganatu zituen. Iruña artu ta Eñioja'raño iritxi zan.

Noain'go gudaketa.—Españafak lañi-lañi etoñi ziran, ta Noain'go inguruan buñukara beartu zituzten napañak. Gogoña, odoltsua izan zan gudaketa, ta napañak, beñiro Benapaño'ra jo bear izan zuten.

¡Amaiur!—Abefiaren azkatasunzaleak, gogor eutsi zioten Amaiur'ko gazteluan, azken lur zati arexeri. Antxe, gaztelu ormak txautu, ta goikoak

bea jo ondoren, arapatu zituzten abertzale bikain ta gizon zindo aiek. Euskotar edesti gertaerarik aitagañienetako bat degu au.

GALDEBIDEA.—¿Zer egin zuten españar éregeaz Napañoa'rekin? ¿Nola asi zan azkatasun aldeko irugañen gudatea? ¿Nun galdu zan guda? ¿Zer izan zan Amaiur?

OGEITAEMERETZIGAREN IKASGAIA

EUSKO ERIA NOLA ZEGON

Benapañoa.—Seigañen napar epaierki edo merindadea, Lepozateko edo Benapañoa izenez, 1530'gn. urtean artu zuan beñiro Albret'eko Endeka, legezko éregeak. Napar éregearen mende gelditu ziran, Benapañoa, Albret eria, Bigoñe, Bearne, Zuberoa ta Foix. Frantzi'ko Éregearen arbarekin ezkondu zanean, beñiz Armagnak kondeñia ere bereganatu zuan.

Bizkaia.—Garai artan, bizkaitar salerosteak indar aundia artu zuan. Juana Eroa, Bizkaia'ko Andrea, bota zuten bizkaitaak, onen orde, Alemani'ko Enperadore zan Karl jauna autatuaz.

Gipuzkoa.—Gipuzkoa'k, Españar éregearekin, Napañoa'ren aurka, Portugale'ko gudatean ta turkoen kontra guda egin zuan. Beñogeitamar itxasontzi bialdu zituan azkeneko aben aurka.

Araba.—Arabaak ere, Españi'ko éregeak bearña gizonekin erantzun zioten, Napañoa'ren aurka-ko gudatean.

Laburdi ta Zuberoa.—Laburdi'n Euzkadi'ko zati onen jabe egin nairik, buñukatu ziran españar ta

inglesak. Zuberoa beriz, Napañoa'ren alde azaldu zan napar azkatasun gudatean.

GALDEBIDEA.—¿Nola gelditu zan Benapañoa, Napañoa menderatu ezkeroztik? ¿Zertan ziran bitarte ontan Bizkaia'n? ¿Eta Gipuzkoa'n? ¿Eta Araba'n? ¿Eta Laburdi ta Zuberoa'n?

BEROGEIGAÑEN IKASGAIA

ERI ERAKUNDEA

Lateñi edo probintzi buruak.—Napañoa'n, menderatu zutenetik, Españar éregearen izenean, érege-ordeko edo misérege batek agintzen zuan. Gipuzkoa, Araba ta Bizkaia'n, Auñamendi Éregeña ondatu ondoren ere, Jaunak zituzten buru. Jaun abek Españi'ko éregeak berak izaten ziran alditan.

Érege ordezkoa.—Napañoa'n érege-ordeko edo misérege batek egiten zuan éregearena, au Napañoa'n etzanean. Gipuzkoa ta Bizkaia'n, Kořejidorea zan Érege-ordeko. Araba'n, Aldun Nagusia. Ta Laburdi'n, beriz Bailia.

Eñi ondasuna.—Zerga ta petxakin osatzen zituzten, bai urteroko, bai noizeanbeingo, bai éregearekiko beñak. Zerga oiek ezartzeko eskubidea, Lateñi edo probintzi bakoitzeko Batzar Nagusiak bakar-bakañik zuten.

Abeñi zuitzea.—Etzan betikoa euzko-guduozte, bear lañian bakañik osatzen baitzuten. Bizkaia'n, adibidez, etzezakean Jaunak bere gudaririk bizkai-

tar luñaldetik irtetera beartu. Beste onenbeste gertatzen zan gañerako euzko erialdetan ere.

GALDEBIDEA.—¿Nortzuk ziran euzko lateñi buru? ¿Nortzuk eregearen ordezko? ¿Zein zan euzkotaren erri-ondasuna? ¿Euzko gudozteá nola eratua zegon?

BEROGEITABAGAÑEN IKASGAIA

ERI-ALMENAK

Atzeñi ordezkotza.—Bazituzten euskotañak beren ordezko edo aldunak atz-erian. Antziña-antziñakoa zan Flandes'ko Ordezkaritza, euskotar guzian izeneko bezela.

Lege-mena.—Euskaleñiak, bere buruaren jabe izanik, legegintzarako gai abexek zituan: Napañoa' goikoan eta bekoan, Korte edo Batzar Aundiak; Araba, Bizkaia ta Gipuzkoa'n, Batzar nagusiak; ta Biltzañak, Laburdi ta Zuberoa'n.

Baiezkoa.—Eregeak, euzko lateñietan jaun ta jabe bezela agindu nai izan zuten, baña orrelakoe-tan, Batzañak «baiezkoa» ukatzearekin etzuan iñork aien agindua bete beañik.

Eragin-mena.—Legeak betearazteko gai abek arki zitezkean: Napañoa'n, Aldundi edo Diputazio Nagusia; Bizkaia'n, Erejimentu Nagusia; Gipuzkoa'n, Aldundi edo Diputazio Nagusia; Laburdi'n, Biltzañeko Sindikoa ta bailia; Araba'n, Aldun edo Diputadu Nagusia, ta Zuberoa'n, inglesen aginte garian, Maule'ko gaztelaña.

Epai-mena.—Epaitzeko, eusko luralde guziak epaileak zituzten. Bizkaia'n, Epaille nagusia; Gipuzkoa'n, Anaidietako Alkateak; Napañoa'n, Alkate ta Epaille nagusiak; Laburdi'n, Alkate, Epaille ta Bailia; Araba'n, Epailleak, eta Zuberoa'n, Zainlari ta Ofizialak.

GALDEBIDEA.—¿Ordezkaririk izaten al zuten euskaldunak atzerian? ¿Zeintzuk egiten zituzten euskal legeak? ¿Nola kentzen zioten lege indarra éregeen aginduai? ¿Legeak betearaztea zeñen gain uzten zuten? ¿Ta epaimena?

BEROGEITABIGAREN IKASGAIA

GIZARTE ERAKUNDEA

Guziak aundiki.—Odol garbiko euskaldun guziak aundiki izateak, éregetzaren ondar bezela irauñ zuan, batez ere Napañoa'n, azaldutako gizarte malaren batzuekin nastuta bederik.

Apaizak.—Gizarte-mala berezia osatu zuten, Zuberoa ta Napañoa'n batez ere, izan ere, abade ta gotzaiak lur aundien jabe ta gañera aro artako yakintsuak baitziran.

Maistergoa.—Gutxi bederik, nabaitu zan Euskadi'n ere Maistergo kutsua. Alare, éregeak sortutako éritan, azke bizi zan éfi xeea.

Mahomatar-otsein ta Judutarak.—Arotz abek, bereziki Iruña, Lizaña ta Markazko edo Kaskante aukeratu zituzten beren bizitokitzat. Napar mendi aldean ta gañerako euskal lúretan, etzuten beñere gizatalde aundirik osatu al izan.

GALDEBIDEA.—¿Guzien aundikitasunak garbi iraun al zuan Euzkadi'n? ¿Apaizak indařik izan al zuten? ¿Moistergorik nabaitu ote zan? ¿Maomatar-otsein ta judutafak nora jo zuten?

BEROGEITAIRUGAREN IKASGAIA JAKINGAI TA ANTZEGAIK

Irargintza.—Irtzte edo moldegintza sortu ta urte batzuetara, Iruña'n jaři zuan Arnaldo Gilermo Brokario'k bere irarkola. Laster zan Egoalde guzian kiderik gabea.

Olertia.—Teobaldo I aren garaian, maitasun abeslarien olerkiak erabili ziran geien bat. Auřen-auřeneko euskal olerki bezela, edes-abesti, Eguarı-abesti, ezkontza ta ezeko abestiak arkitzen dira. Baña aitagařienak bertsolariak edo eřiko olerkariak ditugu.

Antzertia.—Zuberotar artzai antzertiak ditugu auřeneko euskal antzerkizun ezagunak. Ta beroietan, edesti done, jainkoizun edo gertaera ařigariak, beřiz, antzerkigai.

Etxegintzertia.—Eřietxegintz lanetan ospegařiena, Eřiberi'ko Eřege jauregia da, 1406'g. urtean, Napařoa'ko Karlos III'k asia.

Elizgintzan, beřiz, eřomar tankera izan zan erabiliena, oroigaluřik zařena, Leire'ko Lekaidetxe azpikoa izanik. Geroago, gohtar erakoak egin ziran, aro ontako ikusgairik edeřenetakoa Iruñar Katedraleko Soilarua izanik.

GALDEBIDEA.—¿Euskaleñi'ko aureneco irarkola zein izan zan? ¿Oletirik landu al zan? ¿Euzkal antzertia zertan zan? ¿Ta etxegintzertia?

BEROGEITALAUGAREN IKASGAIA ONDASUN GAIK

Nekazaritza.—Gizonaren egiñal sailtuak, lur soilak ziranak, zernaitarako gauza ta emakoi biurtu zitan. Ainbat eñitan, alebiltoki edo aleak eñari saltzeko tokiak jañi zituzten.

Abel-bazka ugaria izanik, Euskaleñi osoan indar aundia artu zuan abelgintzak. Abelgoñi, zaldi, ardi, zeñi ta auntz-zaitza, batez ere.

Salerosketa.—Ipar-Europa'ko kaiakin artu-eman aundiak izan zitan Euskaleñia'k. Eusko Itxasaldeko kairik onenak, Baiona, Ondañabi, Pasai, Donostia, Getari, Bermeo, Kastro Urdiales ta Sant Ander, izan ziran. Itxaso Beltza eta Azof itxaso, uruti aieta-rañokotan, jañi zituzten eusko salerostegi bereziak.

Brujas'ko ordezkariitza.—Eusko salerosketak, mañarik aundiena, Beljika'ko Brujas'en jañitako Euzko Ordezkaritzarekin iritxi zuan. Onek Euzkadi ta Ipar-eñi arteko artu-emanak egoki antolatzen bai-zitan.

Olalana.—Añantza ta onen ondorengo lanak indar aundia izan zuten. Bale-añantzan izen aundi-koak izan genitun euskaldun añantzaleak. Burnilana ere berebiziko indaña artu zuan Bizkaia ta Gipuzkoa'n. Napaña'n, beñiz, itxasontzi oial, kate ta abar egiten ziran.

Balearen aiantza

GALDEBIDEA.—¿Nekazaritza ta abelgintzak indarrik izan al zuten garai ontan? ¿Kairik onenak zein izan genitun? ¿Zein erikin zituan artu-emanak Euzkadi'k? ¿Zertarako zan Brujas'ko Eusko Ordezkaritza? ¿Zein izan ziran olalanik gañantzitsuenak?

BEROGEITABOSGAËN IKASGAIA

ESKUTZA

Napañoa.—Teobaldo'en garaian osatu ta azaldu zan Napañoa'n, Efegeñiaren Legedi Nagusia.

Araba.—1417'g. urtean osatu zuan Gazteiz, Trebiño ta Salbatieña'ko Anaidiak, gaizkileen aurkako 34 arauko agindu sorta.

Laburdi.—Laburdi'ko oiturak aztertu ondoren, 1513'g. urtean, lege biurtu zituzten, gotzai ta apaiz, alkate ta agintari, ta erietako ordezkariak. Bordele'ko Legetxearen babesean jañi zituzten, abek ontzat arturik.

Gipuzkoa.—1375'g. ta 1377'g. urtetan azaltzen dira idatzitako lenengo gipuzkoar legeak. 1397'garénean 60 lege onetsi zituan Getari'ko Batzar Nagusiak. Geroago, Anaidi Batzarak 207 legekoko sorta osatu zuten, zar ta beñi artean.

Zuberoa.—Zubero'ko legeak, Lestañe'ko Epaiak onetsi ta azaldu zituan, 1520'g. urtean.

Bizkaia.—1342'g. urtean bildu zan auñeneko bizkaitar oiturak sortutako lege sail bat. 1453'garénean osatu zan Bizkai'ko Lege zaña, 1526'g. urtean beñiturik.

GALDEBIDEA.—¿Napañoa'ko Lege Nagusia noiz osatu zan? ¿Ta Araba'koa? ¿Noiz aztertu zituzten Laburdi'ko oiturak? ¿Lenengo gipuzkoar legeak zeintzuk izan ziran? ¿Noiz azaltzen dira Zuberora'ko legeak? ¿Ta Bizkai'koak?

BEROGEITASEIGAREN IKASGAIA

ERLIJIOA

Gurutze-gudateak.—Jesus il zan Toki Doneak sinisgabeen mendetik azkatzeko egin ziranak ditugu gurutze-gudateak. Tibalt I, Napañoa'ko éregearen agintearoko euskaldunak ere izan ziran gudate oietako batean, Tauro Mendia artu zaneke gudaketan asko nabarmendurik. Geroago, Tibalt II'rekin, Tunez'en aurkakoan ere izanak ditugu.

Aita Donea.—Aita Donearekin artuemanik samuñenak izan zituan beti Euskaleña'k. Napañoa'tzaz jabetzeko eskubidea iñori emanik, napar éregeen aurka emandako idazkiak, gezuñezkoak dira. Garai artako Aita Doneak, Kristo gure Jaunagan txit maiteak eta laztan-laztanenak deitzen die euskaldunai.

Lekaidetxeak.—Euskaleña'ko yakintza ituñiak lekaidetxeak ziran orduan ere. Antxiña aietako ertiagiriak, kristau etxe aundietako soilaru, ate ta oltz añañietan arkitzen ditugu.

Siniskeriak.—Euskotañen sinismen beroarekin batera, baziran Euskadi'n makiña bat siniskeri ere: sorgin, malo ta ainbat jainkoizunen siniskeriak.

Gaon judutara, tolosaren eskuetan ila (1463 urtean)

GALDEBIDEA.—¿Zein izan zan gurutze-gudateen elburua? ¿Zeintzutan izan ziran euskotarak? ¿Nolakoak ziran Euskadi ta Aita Donearen arteko artu-emanak? ¿Lekaide-
txeak onuretsu izan al zitzaizkion abetiari? ¿Zer izan ziran siniskeriak?

BEROGEITAZAZPIGAREN IKASGAIA

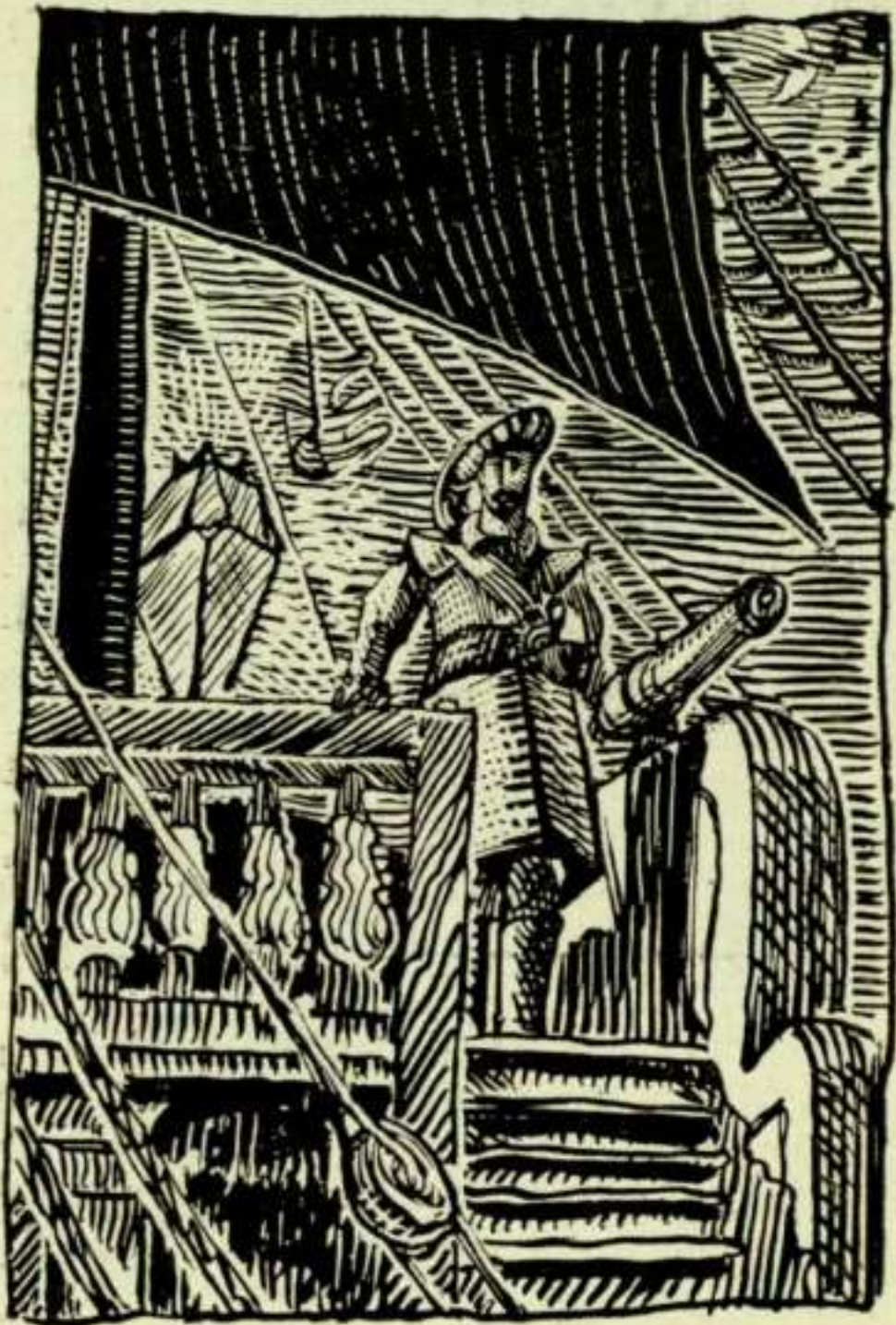
EUSKO ZABALKUNDEA

Amerika idorotzea.—Kolon Ameriketaratu baño len, euskaldunak amerikar itxasertza ezaguna zuten, bakalü arantzara araño juaten baitziran. Kolon'ek Ameriketara eramandako mariñel geienak, euskaldunak ziran (1492). Mari Galanta itxas-ontziak Kosa eusko mariñela zuan buru. Kolon, egin zuana eginda gero, txi-ro ta bazterturik il zan España'n.

Euskaldunak Ameriketan.—Euskaldunak, amerikar luñalde aundiak jantzi zituzten, europar jakintza ta Ebanjelio'ko argiaren bidez, beste eñietako gudariak amerikar gizarajoak il ta akabatzen zituzten bitartean.

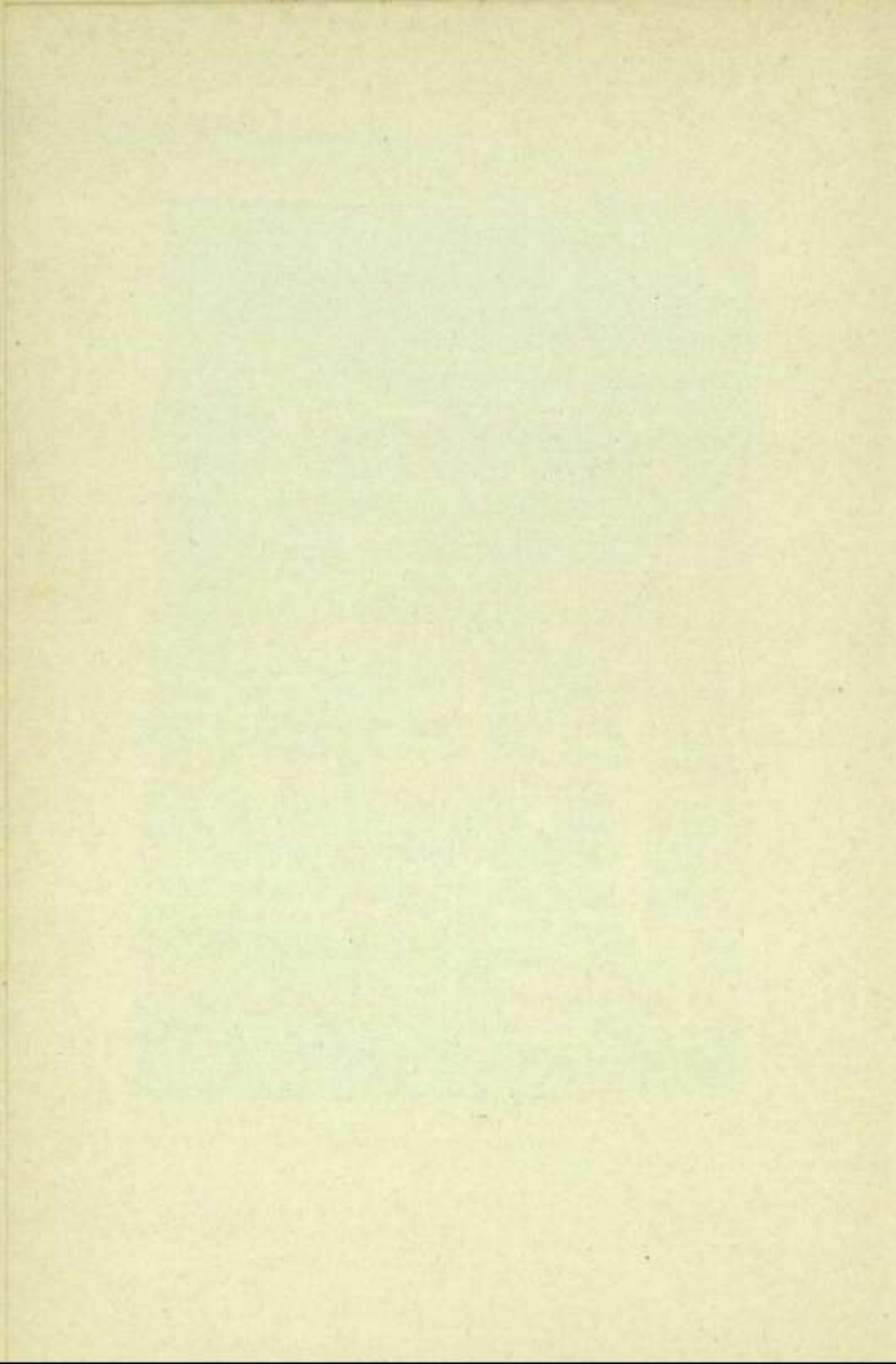
Munduari lenengo bira.—Beste euskaldun batek, Elkano tar Jon Sebasten, Getari'ko semeak, eman zion munduari aureneko bira osoa. Iru urte, amalau egun gutxiago, bear izan zituan. ¡¡Aintza ta ospea euskaldun argiai!!

GALDEBIDEA.—¿Noiz arkitu zuten Amerika? ¿Nola arkitu zuten? ¿Zer egin zuten euskotarak Ameriketan? ¿Nork eman zion ludiari aureneko bira?

Elkano'tar Jon Sebasten

LAUGAREN ZATIA
ONDAMENDIA

BEŔOGEITAZORTZIGAREN IKASGAIA EUSKO ERIAREN ONDAMENA

Gainbera.—Eusko erien batasuna etendakoan, euskal erkiak España ta Frantzia'ren gonetara itsatsita bezela bizi izan ziran. Azkatasunaren jabe izanagatik, lateři aundi oien mende bezela gelditu ziran.

Albret'eko Jone.—Albret'eko Jone ta Borbon'go Andoni bere senařak, 1548'gn. urtean, Benapařoa'ko legeak zaitzeko itza eman zuten, bertako erege-eregin baitziran. Endeka II'ren oñordekoak genitun.

Protestantetza.—Albret'eko Jone zorigaiztokoa, napar erege ospetsu aien oñekoa, protestante egin zan; sartu zuan siniskeri au Bearne'ko bere luřetan, ta Benapařoa ta Zubero'n ere sartu nai izan zuan. Ontarako bide bezela, Testamentu Beřia euzkerarazi zuan. Baña euzkoak protestante artzaiak ixil-arazi zituzten eta aben idazti kaltegařiak ere.

Endeka III.—Jone andrearen semea, beřiro katoliko egin zitzaigun. Frantzia'ko erege egin zuten. Baña Benapařoa ta Zuberoa etziran Koldobika XIII'ren eregetzaldiraño frantzitařekin bat egin.

GALDEBIDEA.—¿Zerk leiatu zuan Euzkal-erriaren gainberakoa? ¿Zer egin zuten Albret'eko Jone ta bere senařak 1548' gn. urtean? ¿Nola sartu nai izan zuten protestantetza Euskadi'n? ¿Nor izan zan Endeka III?

BEROGEITABEDERATZIGAREN IKASGAIA ESPAÑAR EREGEAK

Españar eregeak.—Napařoa, Gipuzkoa, Bizkaia ta Araba errialdeak, españar eregeak, izan zituzten lateři buru, napař erege bezela auřenekoan ta Jaun bezela beste iruretan. Napař txanponak egin zituzten Karlos IV, Philipus IV ta V, Karlos V, Philipus VI ta VII'ren izenakin, euzko legeak zaitzeko itza emanaz.

Benapařoa ta Zuberoa.—Napařoa'ko legezko eregeak, azkatasun osoan agintzen zuten, oraindik ere, Benapařoa ta Zubero'n. Eresuma aundi aren azkeneko ondar oiexek bakařik baitzituen beren agintepean.

Jesus lagunak botatzea.—Españi'ko Karlos III'k bota zituan Españi'tik Jesus lagunak. Gipuzkoa'tik ere, Iñaki donea, jaiotako Loiola'ko Etxea utzita, juan beařa izan zuten.

GALDEBIDEA.—¿Auñamendiz onuzko euzko erialdetan zer aginpide zuten españar eregeak? ¿Benapařoa ta Zubero'n nor zan agintari? ¿Nola bota zituzten josu lagunak?

BEŔOGEITAMARGAĖEN IKASGAIA

ĖRI ERAKUNDEA

Ėrialde edo probintzi buru.—Geienezan, espafiar eĖgeak berak ziran NapaĖoa'ko eĖgea ere. Ontara, Espafii'ko Karlos I, NapaĖoa'ko IV izan zan. Ta be-roientzat izaten zan Gipuzkoa, Bizkaia ta Araba'ko jaungoa ere.

Endeka III ezkeroztikako Frantzia'ko eĖgeak ere, BenapaĖoa, Laburdi ta Zuberora'ko eĖge egiten zaizkigu.

Ėrege ordezkotza.—Espafiar ta frantziatar eĖgeak, beren ordezkoak izaten zituzten aitatutako lateĖi oietan. Geienetan, jauntxokerian azi ta oitukoak izanik, ezin eraman izaten zuten euskaldunen eĖi-agintea.

Ėri-ontasuna: Gatzarekikoa.—Philipus, Espafii'ko eĖgeak, etzion euzko ontasunari begirapenik izan. 1631'g. urtean gatz-salerosketari eragozpenak jaĖi nai izan zizkion. BaĖa bizkaitaĖak bulartsu jeiki zitzaizkion erasoaldi aren aĖrean, ta bai ura zapaldu ere. Saldukeriak bizkaitaĖen buru izandakoak eĖge-mendekoan eskutan jaĖi zituan ordea, ta gizon jator aiek il zituzten Bilbao'n.

Matxinada.—Andik urte batzuetara, espafiar eĖgeak, zergamugak Bilbao, Irun ta Donostia'n jaĖi nai izan zituan, baĖa euskaldunak beĖiro jeiki ta zergamuga oiek atzera Ebro'ra biurtu zituzten arteraĖoko onik etzan izan.

Zamakolada.—Bizkai'ko Batzar Nagusitako idazkari zan Zamakola'k, gudaritza aldatu nai izan

zuan; baña bizkaitarak aurka jeiki zitzaizkion, ta Euskalefi'tik alde egin bear izan zuan.

GALDEBIDEA.—¿Nortzuk ziran eusko eñaldetako buru? ¿Nolakoak izaten ziran eñege ordezkooak? ¿Gatzarekikoa zer izan zan? ¿Ta matxinada? ¿Ta zamakolada?

BEROGEITAMAIIKAGAÑEN IKASGAIA

ERI ERAKUNDEA

Almengaiak.—Eusko eñiaren almen osoak, legemena, eragimena, ta epaimena, lengo egingai aien gain zeuden sasoi artan ere. Eusko egingaiak, eñegeen ordezkari edo koñejidoreen geiegikeri aurka buñuka bizian ari bear izan zuten, alik eta prantziañ matxinada ta karlatañ guda ondoren azkatasuna galdu genuñ arte.

Napar txanponak.—Txanponak egiteko etxe bat baño geiigo izan zituan beti Napañoa'k. Azken aldian, bi gelditu zitzaizkion, Iruña'koa ta Donapaleo'koa. Iruña'koa, gure egunetaraño koan ezagutu degu, ta Donapaleo'koa, Benapañoa'n, XVII gizaldi arte, orduan Baiona'ra eramant zuten ta.

Baiezkoa.—Esan bezela, Koñejidoreak azkatasun aurka alegiñean bezela saiatzen ziran. Ta eusko legeak añetaz zaitzeko ain beañ zan «baiezkoa» eman ala ukatzeko eskubidea kendurik, Eñege-Agindu bat iritxi zuan, Gipuzkoa'n, 1766'g. urtean, Bañeda koñejidoreak.

GALDEBIDEA.—¿Zeintzuk ziran eusko almengaiak?
¿Zeintzuk Napaŕoa'n txanpon egiteko etxeak? ¿Noiz kendu
ziguten «baiezkoa» eman ala ukatzeko eskubidea?

BEROGEITAMABIGAREN IKASGAIA

GIZARTE ERAKUNDEA

Aundikitasuna.—Guziak aundiki izate oŕek, eŕi-
almen berezi oŕek, egin du noski eusko eŕia auzo-
koen artean arunt ez galtzea. Gipuzkoar Batzaŕa,
bere agintepeko luŕaldetan iñolako «titulo» rik era-
biltzea debekatzeraño iritxi zan.

Enda edo eŕaza gaiztokoak.—Eŕaza gaiztoko-
tzat jotzen zituzten judutar, moro, agote, ijito ta
beste onelako arutzak. Eŕi askotan etzieten sar-
tzen ere uzten.

Sendia ta baseŕia.—Gizarte aldetik, abenda al-
detik eta eŕiketa aldetik, sendiari zor dio dan guzia
Euskaleŕia'k. Ta eusko sendiak, beŕiz, baseŕiari.
Baseŕia da eusko gogoaren gordalua.

Jabetza ta lana.—Eusko gizarte erakundeak,
euskalduna etxe ta luŕen jabe egiñaz sendotzen
zuan sendiaren etorkizuna. Zerbaiten jabe, abize-
nari zegozkion luŕen jabe egiñaz, berdindurik ar-
kitzen ziran euskoak bai eskubide ta bai eginbeaŕ-
etan. Edozeñek zuan nun lan egiña ta nun jana.

Eŕuki-laguntza ta osasun-gaiak.—Eŕuki-lagun-
tza eŕikideen gain egon oi da beti Euzkadi'n, el-
kartasunik edeŕenean. Abeŕi edestirako egiterik
aintzagaŕienetakoa bada auxe.

GALDEBIDEA.—Guziak aundiki izatearen onureak. ¿Zeintzuk ziran enda gaiztokoak? ¿Zer ikusteko izan zuten elkarrekin, sendiak eta baseñiak? ¿Lana ta jabetza nola eratuak zeuden? ¿Etuki-laguntza zeñen gain egon oi zan?

BEROGEITAMAIRUGAREN IKASGAIA

JAKINGAI TA ANTZEGAIK

Irakaskintza—Euskaleñiak txit ondo begiratu oi zion beti irakaskintzari. Jakinbear lañenik gabe iñor geldi etzedin, batetik besterako ikastolak moldatu zituzten, ta Eliztia ta latiña erakusteko ikastetxe ugariak ziran.

Ikastetxe edo Eskola Nagusia.—Izen aundiko bi Ikastetxe edo eskola Nagusi izateraño iritxi zan Euskaleña, Oñati'n bat, ta bestea, Iratxe'n, orain Eskolapioena dan konbentu zar-ederean.

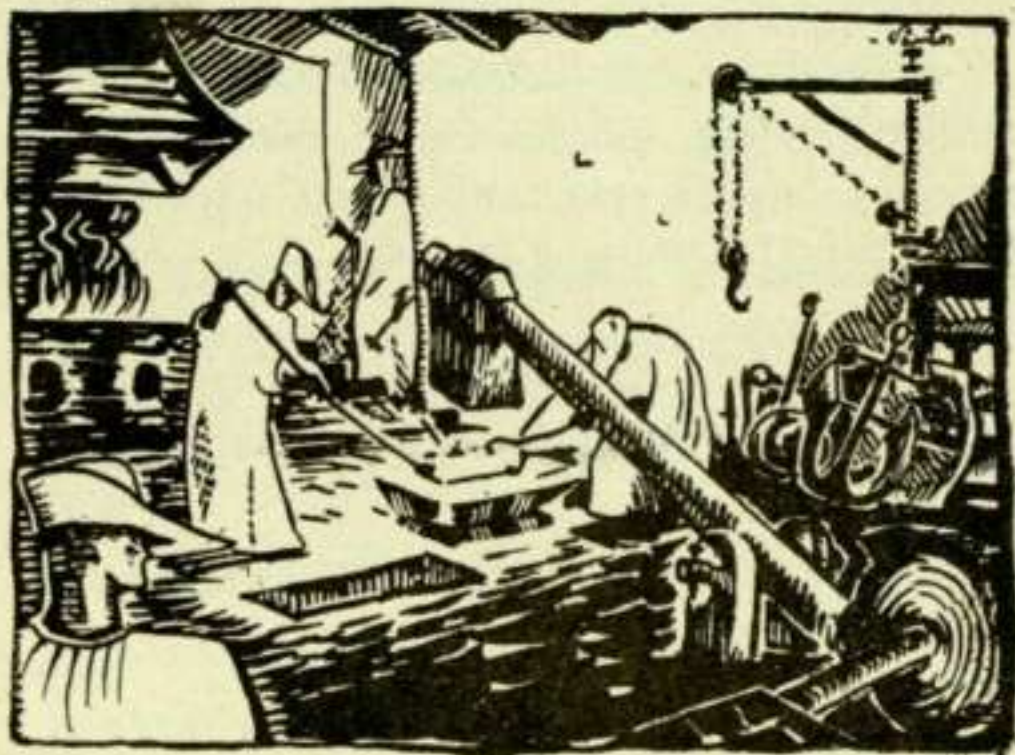
Elertia.—Aureneco elerti kimuak, Lelo'ren Abestia ta Perutxo'rena ditugu. Etxepare'tar Beñat olerkariak, irafarazi zuan 1545'g. urtean olerki-idazti bat. Geroago, Testamentu Beña euskeraratu zuen, Leizañaga apaiz protestanteak: kristau ikasbideak argitaratu ziran ta azkenik Axular'en «Gero», idazkerarik apañenarekin egindako egijakintza ta zilegizti idaztia azaldu zan. 1690'g. urtean, Aita Lañamendi'k «Eziña egiña» edo aureneco Euskalitzia argitaratu zuan.

Etxegintzertia.—Tofe, jauregi ta baseñi artean ertiarauz irtenena Oñati'ko Ikastetxe Nagusia da, Pizkunde erako ikusgafi bikaña.

GALDEBIDEA.—¿Irakaskintzari ondo begiratzan al zion Euskaleña'k? ¿Ikastetxe Nagusirik izan al zan? ¿Elerti lan-ik onenak zeintzuk izan ziran? ¿Ta etxegintzertian?

BEROGEITAMALAUĞAREN IKASGAIA ONDASUN GAIK

Nekazaritza.—Eusko nekazaritzan gertaerarik aitagariena, amerikar patata ekartzea izan zan,

Buñilana

edefa ta ugaria izan baitzan gure luñak emandako uzta. Perkaiztegi, ernaniafari, zor diogu ain gauza onuragaña.

Salerosketa.—Brujas'ko Ordezkaritza sortzear-ekin, asko irabazi zuan eusko salerosketak, Beljika, Holanda ta Ingletea'rekiko artuemanak indartu

bait-ziran. Geroago, Amerika'kin artueman aundiak izan zituzten euskaldunak, uruti artan salerosketa arazoa egoki tajutzeko etxe bereziak sorturik, aben artean Karakas'ko bazkun ospatsua.

Olalana.—Burnilanak gero ta geiago indartu ziran, gafantzirik aundiena iritxirik. Gure egunetarantz begiratuta beriz, izkilugintza ere indartsu nabaitu liteke. Gañera, beste olalanan batzuek, itxasontzigintza aben artean, gañantzi aundikoak izan ziran, ta alaxe dira oraindik ere.

Eriaren Lagunak.—Munibe'tar Xabier'ek, Peñafiorida kondeak, Eriaren Lagun Elkarteak sortu zuan. Lan aundia egin zuan elkarte onek Euskal-eri'ko gogo bai ondasun gai alde.

GALDEBIDEA.—¿Eusko nekazaritzan gertaera aitagaririk izan ote zan? ¿Salerosketak aufera egin al zuan? ¿Ta olalananak? ¿Zer izan ziran Eriaren Lagunak?

BEŔOGEITAMABOSTGAŔEN IKASGAIA FRANTZIA'KO MATXINADA

Frantzia'ko matxinada.—Frantzia'n matxinada asi zanean, Frantzia ta España arteko buřuka sortu zan. Ořa, beraz, euskaldunak, bi aldetatik etsaiak dituela ta bi erietako guduozteak etxean sarturik.

Azkatasun izpia.—Donostia frantsesen mende zegola, Gipuzkoa'r Aldundiak, Getari'n bildurik, españa erēgea alde batera utzi, ta, azkatasunik galdu gabe, frantziatar erēpublikarekin batzea era-

baki zuan. Gañontzeko euskotañak etzuten ez batera ta ez bestera jo.

Txuñuka'tar Kosme Damian.—Trafalgar'ko guduketan, españar, frantziatar ta ingles arteko buñuka itzal artan, suagaz zankoa zearo ebakia izanagatik, bere mendekoak bulartsu berotu zituan eusko jator onen egite txalogañia aita dezagun.

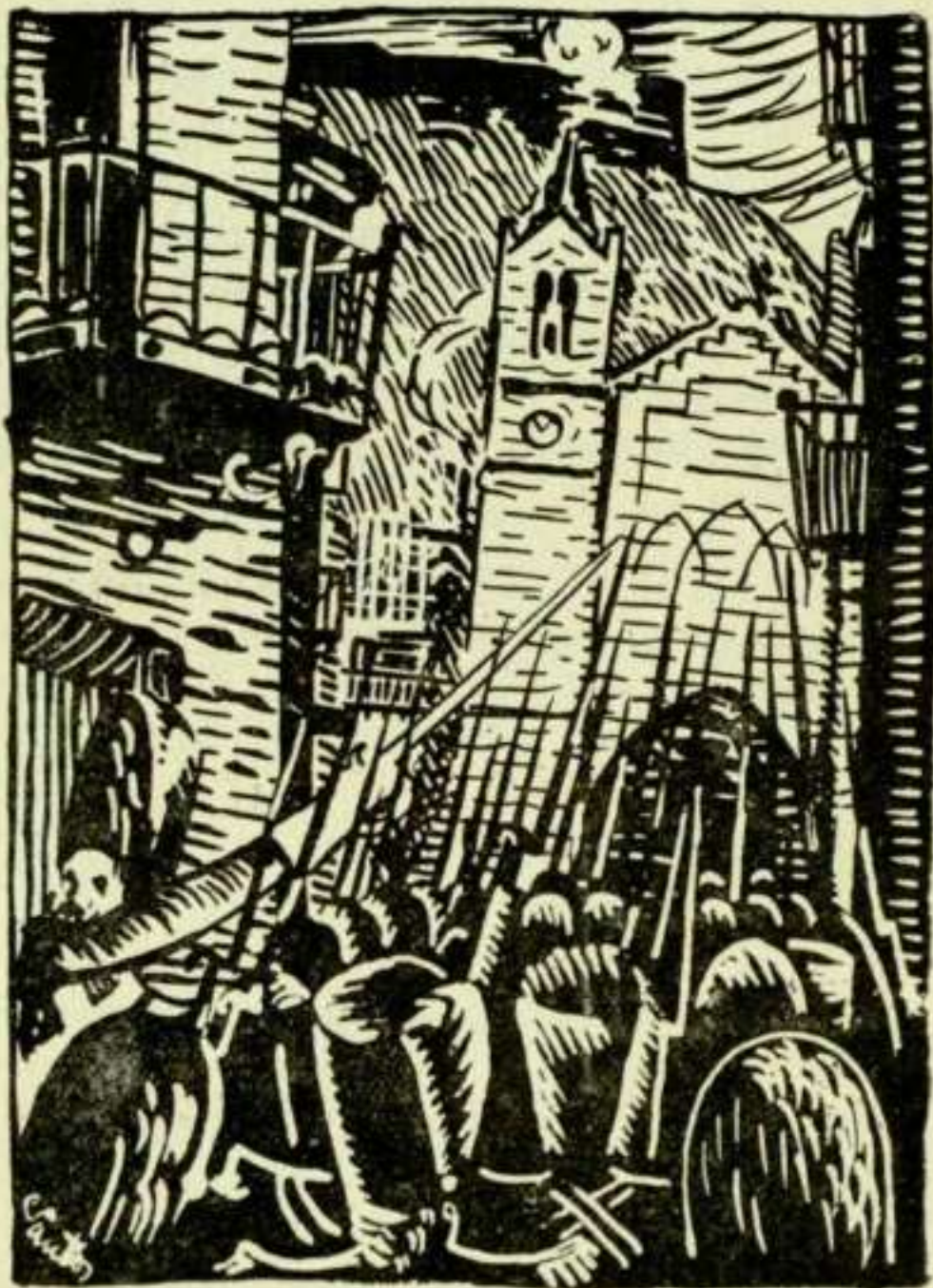
Foruak galduta. Guziak galtzea izan zan Laburdi, Benapañoa, ta Zuberoa erkientzat, Frantzia'ko matxinadaren ondorena. Indar utsez egin al izan zuan Frantzia'k ori. Gero, Bearne'rekin batera, Bases Pireneés, Auñamendi Bekoa, deritzaion erkian sartu zituan.

GALDEBIDEA.—¿Zer gertatu zitzaien euskaldunai Frantzia'ko matxinadarekin? ¿Zer egin zuten gipuzkoañak? Garai artako euskotar bikain baten egite goragañia. ¿Zer gertatu zitzaien Laburdi, Benapañoa ta Zuberoa erkieri?

BEROGEITAMASEIGAÑEN IKASGAIA FRANTZIATAÑEN ETOÑERA

Frantziatañen etoñera.—Napoleon, Frantzia'ko enperadoreari, Laburdi, Benapañoa ta Zuberoa'ren jabe egin zalarik, Euskaleñi ta españar luñaldeak bereganatzeko gogoa sortu zitzaion.

Etsai etoñera.—Frantziatañak gure luñeratu ziran bezin laster, euskaldunak arpegi eman zioten zapaltzaleari. Napañoa'ko Aldundiak, Muskaria'tik bialdu zieten guda-ifintzia, Muskaria'rañoxe jetxi beañ izan baitzuten. 'Azkatasun aldezko buñuka gogor

Frantzitařak

artan, aitatu beafak ditugu, Galduroz'tar Mikel, apaiza, Mina'tar Xabier, ikaslea, Krutxaga, gudularia, ta Espoz Mina jauna.

¡Gudua! — Zapaltzaleen biozgogofeko aginduen befi izanik, eusko buruzagien bizia onenbesteko baten azpitik jafi baitzuten, bufukarik gogofena asi zuten euskoak, prantziatar gudulari ta aben lagun zitezkenak arapatu ala iltzeko agindurik.

Donostia'ren ondamera. — Donostia prantziatar-en mende erori zala ta, euskoak, ingeles, espanar ta portugaldar gudulagunei dei egin zieten. Garaile iritxi ziran guduozte abek, 1813'g. Dagonila'k 31 zitala, euskaldunen atsegin pozik aundiena sortuarazirik. ¡Bai atsegin-poza, izu lafi ta nazka biurtu ere, lagun usteko aiek baztar guziak lapurtu, emakume gajoak galdu ta etxe ta elizak ere ta ondatzen ikusita! ¡Gau izugafia, ain gertaera beltza ikusi zuan Dagonila'ren 31'g.! Gudua, 1814'g. urtean bukatu zan.

GALDEBIDEA. — *¡Zergatik sartu zitzaizkigun Euzkadi'n prantzitarak? ¡Nola erantzun zieten euskaldunak? ¡Zergatik ekin zioten bufukarik gogofenari? ¡Nola ondatu zuten Donostia? ¡Noiz bukatu zan prantziarekiko gudua?*

BEROGEITAMAZAZPIGAREN IKASGAIA

ESPAÑAR MATXINADA

Baiona'ko legea. — Napoleon'ek, eta espaniar lufaldeak bere anai Bonaparte'tar Jose'ren mende jar-

tzeko asmoan, Legedi-gai bat egin zuan Baiona'n. Eusko erialdetako ordezkariak, gere lege bereziak legedi beñi artan sartuarazi zizkioten.

Legezañen aurkako erasoaldia.—Fernando éregea frantziatañen mende zegon bitartean, bildu ziran Kadiz'en españar aldunak, beste lege beñi bat onetsirik. Auñe itzetan, eusko legezañen aldeko txurikeriak idatzi añen, lege oiek indargabe uzten zituan Kadiz'ko Legediak. Éregea azkaturik atzera etoñi zanean, eusko azkatasuna beñiro aitortu zuan.

Euskaldunak banakatuta.—Españiañen gisa, euskaldunak ere bi taldetan banakatu ziran: liberalak, beltzak deituak, edo Kadiz'ko Legezaleak, eta éregezaleak, zuriak deituak, edo éregearen indar nagusia aitortzen zutenak.

Espoz-Mina jauna.—Napañoa'ko éregeorde egin etzutelako asañeturik, bere eña salduta, legezañen aurka gogor saiatu zan.

Matxinada.—1820'g. urtean, Riego jenerala altxa ta éregea Kadiz'ko Legedia oniriztera beartu zuan. Ta oña nola piztu zan liberal eta éregezalen arteko guda. Frantziatañak españar luñaldetan sarturik, Kadiz'ko Legedia ankazperatu zuten. Napañoa'ko Fernando III il zanean, 1833'g. urtean, bere lateñiak Isabel alabari utzi zizkion.

GALDEBIDEA.—¿Nola egiña zan Baiona'ko Legea? ¿Kadiz'koak zer ondoren zekarkigun euskotañai? ¿Nola banakatu ziran euskaldunak? ¿Zer egin zuan Espoz-Mina'k? ¿Nola asi ta amaitu zan españar matxinada?

BEROGEITAEMEZORTZIGAREN IKASGAIA

KARLATAR GUDATEAK

Karlatar ta liberalak.—Pernando elegea il zanean, bi taldetan banakatu ziran euskaldunak; karlatařak eta liberalak. Karlatařak, ildako elegearen anai Karlos María Isidro nai zuten elegezat, esku-bide guziak arenak zirala ta; liberalak, beřiz, ildakoaren alaba Isabel zuten eřegingai.

Senide buruka.—Euskaleři'ko gaztediak karlatar gudoztetara jo zuan iya osorik. Ta ilabete gutxian 30.000 gudulari zituan emen karlatar alderdiak. Euskaldunak, Karlos'en alde egiřaz, beren lege-zar maiteak zaitzen zituztelakoan, gogor saiatu ziran.

Zumalakařegi.—Karlatar taldeak, Euskaleři'ko semerik argienetako bat, Zumalakařegi'tar Tomas, gipuzkoařa, aukeratu zuten guzi-guzien buruzagi. Españar gudozteak ezin ezer egin izan zuten buruzagi eta gudulari ospetsu onen gizonen aurka. Surik egin eziřean, izkilu mutur zořotzakin burukara botatzen baitzitian gizonak. Bilbao inguratuta zeukatela, antxe zauriturik, egun gutxi bařu il zan Zegama'n, Euzkadi osoa aulduta, ezertarako gauza etzala utzirik. 1835.

GALDEBIDEA.—*¿Pernando elegea ildakoan, zer gertatu zan Euzkadi'n? ¿Zeřen alde zebiltzan karlatařak eta liberatařak? ¿Nork aukeratu zuten euskoak buruzagi? ¿Noiz il zan Zumalakařegi?*

Zumalakarégi

BEROGEITAEMERETZIGAREN IKASGAIA
AZKATASUNAREN AMAIA

Askatasun osoba.—Berberak esandakotatik nabaitzen danez, etzuan Zumalakañegi'k, Karlos Españi'ko elegearen alde soilik gudukatu. Ari ofetarako lagunduaz, Euskaleña eskubide osoan jartzeko baizik.

Maroto.—Zumalakañegi'ren ondorengo karlatar gudozteen buruzagia, erdaldun bat, Maroto murziatarra izan zan. Onek, eskeñi, agindu ta gezur bidez, atzipetu zituan euskotarak. Gerge, Sanz ta Karmona, karlatar-buru jator ta leialak ilarazi zituan Lizañan, onela Bergara'ko salketa ziran lekukoak garbiturik.

Legezañaren amaia.—Maroto ta Espartero'k Bergara'ko besarkada oroitgari arekin, gudua amaitu ta euskaldunen eskubideai labankadarik maltzuñena eman zioten. Urte artantxe, 1839'gañenean, emandako agindu batek, gure eskubideak aitortuaz amildegian jañi zituan. Ta 1840, 1841 ta 1876'gañenetan guzia ondatu ta gaurko kondartxoarekin utzi ginduten.

GALDEBIDEA.—*¿Zer asmo zerabizkin Zumalakañegi'k? ¿Zer egin zuan Maroto'k? ¿Nola galdu genuan gure legezaña?*

EGILEAREN LIBURUAK

Etonkari (El Valle del Ronkal). Tipografía «La Académica», (Zaragoza). 1927, 294 orrialde. Mañezki ta irudiak. 5 lrko.

Euskel Idazlastefa. Taquigrafia Vasca. Imp. «Serrano». Zaragoza, 1929, 36 of.

Idazkaiak, 24 of. Saneuñia: 3,25 lrko.

Artistas Anónimos. Nuestros pastores. La talla y decoración de la madera, especialmente, la de boj. Motivos decorativos. «Imp. de la Diputación de Gipuzkoa», Donostia. 1930. 16 of. ta 16 irudi. 0,75 lrko.

De arte popular. (El Valle de Etonkari). Arte popular infantil. Tejidos, bordados y cucharas pastoriles. «Imp. Dip. de Gipuzkoa». Donostia. 1930. 16 of. 16 irudi. Saneuñia: 0,75 lrko.

Sabin Euskalduna, Eusko umeei euskeraz erakusteko bigafen idaztia. «Euzko Argitaldaria» Zarautz, 1931. 128 of. Mañezki ta irudiak. 2 lrko.

Historia del País Basko. Historia política. - Organización social. - Cultura científica y artística. - Vida económica. - Derecho. - Religión. - Costumbres. - Expansión exterior. - Bibliografía. «Editorial Vasca» Zarautz, 1933. - Egiñaldi apaindua (Aitua). Egiñaldi merkea: 356 of. Mañezkit a irudiak. 10 lrko.

Resumen Bibliográfico Basko. - Beñat Idaztiak. Donostia, 1933. - 16 of. lrko. 1.

Historia de la Monja Alferez (Doña Catalina de Erauso). Berak idatzita. Mañezki ta irudiak. «Zabalkundea Sorta» 7 zenbakia. «Beñat Idaztiak», Donostia. 1934. 152 of. 4,50 lrko.

Indumentaria Baska. «Beñat Idaztiak», Donostia. 1935, «Zabalkundea Sorta» 9 zenbakia. 147 of. Mañezki ta irudiak. 4,50 lrko.

Euskad'ko Edestia. «Egia Sorta» 2 zenbakia. 2,25 lrko. 88 of. Umiel eusko-edestia erakusteko liburua.

Euskal-edestia - Historia Baska. Texto de historia baska para enseñarla a los niños. «Beñat Idaztiak». Donostia. 1935. 124 of. ikusgariekin. 4,50 lrko.

AGERTZEKOAK

El dialecto ronkalés.

Narraciones baskas.

Ximena. (Irakutgaia).

Índice alfabético de la Historia del País Basko.

Historia de la Civilización baska.

El pueblo basko ante la cultura universal.

El pueblo basko por su independencia.

Geografía física del País Basko.

Tipo y traje de los baskos.

Etonkari.

Indice alfabético de nombres de la Historia del País Basko

- Abadiano, 293.
Abalos, 109.
Abando, 267.
Abbadie (Antonio d'), 292,
337.
Abdelmelik, 76.
Abderramán I, 73.
Abderramán II, 84.
Abderramán III, 91, 139.
Abderramán el Gafeki, 68,
72.
Abendaño, 150, 165.
Abenxihab, 73.
Aben Yusef, 253.
Acción Nacionalista Bas-
ka, 350.
Acuña (Antonio de), 168,
171.
Adán de Yarza, 296.
Adiós, 276.
Adur, 19, 21, 39, 57, 58, 59,
61, 69, 75, 83, 86, 177.
Adurio, 228.
Adriano VI, 293.
Aezkoa, 308.
Africa, 22, 25, 48, 71, 72,
109, 144, 215, 227.
Agerre (Joseba), 341.
Aginaga (Trinidad de), 135.
Agirre, 280, 339.
Agirre (Domeka), 341.
Agirre (Domingo de), 338.
Agirre (Gorka), 341.
Agirre (Juan Hermenegil-
do), 281.
Agirre (Luis de), 44.
Agirre (J. de), 289.
Agirre (Lope de), 312.
Agirre (José), 298.
Agirre (Joseba), 341.
Agirre (Joseba Mirena),
341.
Agirre (Miguel de), 281,
282.
Agirre (Toma), 341.
Agoiz, 308.
Agreda, 90, 95.
Agua-Torta, 84.

- Agurain, 294.
 Aia, (Peñas de).
 Aiala, 90, 221, 223.
 Aiala (Baltasar de), 282.
 Aibar, 109.
 Aide nagusiak, 150.
 Aiezkoa, 170.
 Aighino (Duque), 70.
 Aiherre, 158.
 Ainando (Duque), 70.
 Aitzbitarte, 41.
 Aitzgorri, 349.
 Aitzkirre, 51.
 Aitzol (J.), 242, 337, 352.
     V. Ariztimuño.
 Aitzquirri. *V. Aitzkirre.*
 Aizkorri, 52.
 Aizpun (Érapel), 341.
 Akunmer, 84.
 Akuña (López de), 315.
 Akuña (Tomás de), 315.
 Alava. *V. Araba.*
 Alarcos, 117.
 Alba (Duque de), 168, 170,
     171, 177.
 Albelda, 86, 132.
 Albia, 266, 267.
 Albret (Juan de), 167, 168,
     170, 171, 172, 173, 174,
     180, 201, 203, 219, 221,
     261, 331.
 Albret (Juana de), 235, 237,
     238, 239, 252, 254, 255,
     287, 331.
 Albret (País de), 177.
 Albret (Señor de), 148, 158.
 Alcalá Galiano, 339.
 Alcázar, 110.
 Alduides, 20.
 Alejandro (Regimiento Im-
     perial), 256.
 Alejandro IV, 185, 198.
 Aleçon (Carlos, Duque
     de), 238.
 Aleçon (Francisco de), 238,
     279.
 Alemania, 130, 132, 179,
     183, 212, 216, 228, 240,
     276, 280, 313, 314, 351.
 Aleson (Padre), 176, 289.
 Alesues o Villafranca, 115.
 Alfaro, 162, 163.
 Alfonso I, *Sánchez el Ba-*
     tallador, 103, 104, 116,
     123, 124, 125, 134, 330.
 Alfonso el Sabio, 163.
 Alfonso de Castilla, 101.
 Alfonso II el Casto, 76.
 Alfonso III el Magno, 88,
     116.
 Alfonso VIII de Castilla,
     99, 107, 109, 110, 144,
     147.
 Alfonso XI, 162.
 Alfonso XII, 346.
 Alford (Violet), 206, 340.
 Algezira, 240.
 Alhoasin, 73.
 Alkoraz, 103.
 Allaran, 53.
 Allende Salazar (Juan),
     276, 341.
 Allende-Salazar (Angel),
     355.
 Allendesalazar, 291.
 Alliza y Sáinz de Murieta,
     201.
 Almandoz (Alberta), 341.
 Almanzor, 92, 93.
 Almondir, 86.
 Alodia, 141.
 Alonso (Amado), 350.
 Alonsotegi, 20.
 Alpes, 58.
 Altadill (Julio), 298, 341.
 Altamira, 33.
 Alta Navarra, 345.
 Alta Zuberoa, 190.
 Altos Hornos, 445.

- Altube (Gregorio), 301.
 Altube (Seber), 341.
 Altzania, 50.
 Alza, 257.
 Alzaga, 337, 341.
 Alzedo (Mauricio), 281.
 Alzola (Pablo de), 51.
 Alzolazas, 281.
 Amador de los Ríos (José), 51.
 Amador de los Ríos (Juan Fernández), 350.
 Amaya, 338.
 Amayur, 168, 170, 175, 176, 231, 253, 339.
 Amberes, 130.
 Amberes (Adrián de), 276.
 Amarika, 339.
 América, 25, 34, 226, 227, 228, 283, 294, 300, 309, 315, 317, 324, 329, 349, 351.
 Anabitarte (Agustín), 337.
 Anboto (La Dama de), 337.
 Ance, 27.
 Andalucía, 174.
 Andalux, 73.
 Andia, 304.
 Andre Goto Galindez, 118.
 Andoain, 277, 290.
 Andosilla y Salazar, (Valentín), 280.
 Andueza (Manuel Rodrigo), 280.
 Anelier (Guillermo), 204, 231.
 Angastue, 27.
 Angiozar (Martín de), 238, 309, 317.
 Angoumé, 160.
 Angous, 27.
 Angulema, 330.
 Anhie, 22.
 Anibal, 58.
 Ansoleaga, (F. de), 50, 52.
 Antequera Azpiri, 339.
 Antioco, 86.
 Antoñana, 110.
 Antonio de Borbón, 235, 238, 239, 255, 331.
 Antxieta, 296.
 Antxieta (Miguel de), 210, 295.
 Antxorena, 296.
 Anzil (Miguel), 355.
 Anual, 325.
 Añibarro, 289, 291.
 Apalategi'tar Franzisko, 313.
 Apeztegi, 341.
 Apraiz (Angel, *Gotzon*), 15, 341.
 Apraiz (Odón), 341.
 Apraiz (Julián), 51.
 Aquitania, 59, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 84, 86, 103, 107, 157.
 Aquitania (Duque de), 119, 120, 121.
 Araba, 19, 21, 28, 34, 50, 51, 52, 67, 69, 77, 83, 86, 87, 90, 91, 96, 99, 102, 103, 105, 109, 111, 113, 115, 116, 118, 147, 148, 150, 152, 153, 161, 162, 167, 168, 169, 177, 180, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 194, 221, 222, 223, 235, 240, 244, 246, 248, 251, 253, 261, 262, 264, 274, 277, 278, 279, 296, 303, 323, 326, 328, 329, 344, 346, 347, 353, 354, 355.
 Araba de Beaumont (Diego), 281.
 Araba Eskibel (Diego de), 281.
 Arabia, 315.
 Aragoa, 19, 21, 58, 83, 84,

- 90, 93, 95, 86, 98, 99,
101, 102, 103, 104, 105,
111, 113, 114, 115, 118,
123, 148, 151, 152, 153,
159, 168, 172, 174, 178,
179, 182, 223, 240, 294,
300, 331, 354.
- Aragón. V. *Aragoa*.
- Arakil, 155, 170.
- Aralar, 50, 52, 298, 349.
- Aramaiona, 90.
- Aramayona, 223.
- Aramitz, 27.
- Arana (Enrique de), 266.
- Arana Goiri (Sabino de),
14, 88, 144, 277, 292,
322, 323, 324, 335, 337,
341, 352.
- Arana Goiri (Luis de), 322,
352.
- Aranberri (José María),
63.
- Aranburu, 290.
- Araneder, 290.
- Aranciel, 123.
- Araniello, 110.
- Aranguren (Miguel), 280.
- Aranguren (Yon), 341.
- Arantzazu, 338.
- Arantze, 27.
- Aranzadi, 336, 340.
- Aranzadi Etxeberria (En-
gracio, *Ingartzi*), 27, 268,
270, 271, 332, 341.
- Aranzadi (Imanol), 341.
- Aranzadi (Telesforo de,
Telespor), 45, 51, 52, 341,
354.
- Aranzazu, 61, 275.
- Aranzibia, 293.
- Araucana, 350.
- Arauko, 266.
- Araxes, 21.
- Arbeilles, 190.
- Arberoa, 119, 121.
- Arbil, 51.
- Arbolantxa, 281.
- Archambault, 240.
- Ardanaz (Miguel de), 206.
- Areitio (Dario de), 52.
- Areizaga, 294.
- Aretxabalaga, 165.
- Arga, 21, 105.
- Argaiqnarats, 289.
- Argain (D.) 341.
- Arganzón (Conchas de), 86.
- Argarbes, 240.
- Argedas, 101, 115, 139.
- Arigita y Lasa (Mariano),
78, 198, 231, 354.
- Arimberto, 70, 77.
- Aristóteles, 202.
- Arixita y Lasa. V. *Arigita*.
- Ariz, 20.
- Arizmendi, 289.
- Arizpe (Pierre), 279.
- Ariztimuño (José de), 229,
230, 315, 341.
- Arkaia (Juan de), 278, 354.
- Arlas, 120.
- Armagnac (Condado de),
177.
- Armendaritz, 237.
- Armentia, 66, 134.
- Armona, 266.
- Arnaldo Barbazano, 208.
- Arnaud de Durfort, 158.
- Arnaud (Duque), 86, 119.
- Arnaud Beltrán, 121.
- Arnaud Raimundo, 122.
- Aro, 117, 148.
- Arozena (Fausto), 184,
263, 309, 311, 341, 354.
- Arozena (Andoni), 341.
- Arrasate, 187, 275, 278,
282, 283.
- Arrati, 338.
- Arrese (Emeteri), 341.
- Arrese y Beitia (Felipe),
336.

- Arriaga (Cofradia de), 34,
 148, 162, 180, 187.
 Arriandaga (Imanol), 341.
 Arriaran (Martín de), 227.
 Arrieta, 350.
 Arrigaray (B.), 28.
 Arrigorriaga, 81, 88, 280.
 Arriluzea (P. Diego de),
 355.
 Arrue, 339.
 Arrue (Joseba), 341.
 Arruit (Monte), 325.
 Artaxona, 105.
 Arteaga 115.
 Arteaga (José Joaquin),
 315.
 Arteta, 339.
 Artetxe (Iñaki), 341.
 Artetxe (Joseba), 341.
 Arthous, 123.
 Artiñano Galdácano (Pe-
 dro), 298.
 Artola, 292.
 Artola (Joseba), 341.
 Artxer (Miguel de), 279.
 Artxu, 292.
 Arzobispo de Zaragoza,
 170, 171, 174.
 Asdrubal, 58.
 Asia, 312.
 Asparren, 293.
 Asparros (Sr. de), 175.
 Astarloa, 25.
 Astarloa (Fray Pedro de),
 291.
 Asteasu, 51, 139.
 Astorga, 63, 93.
 Asturias, 75, 88, 93, 271.
 Asunción, 208.
 Atapuerca, 99, 101.
 Atarrabi, 44.
 Ataun, 109, 134.
 Ataun Burunda, 51.
 Atauri, 110.
 Atauri (Toma), 341.
 Atenas, 240.
 Atenas (Ducado Catalán
 de), 181.
 Athares (Castillo de), 118.
 Athletic, 349.
 Atienza, 173.
 Atlántico, 228.
 Atlántida, 25.
 Atxuri (Francisco de), 315.
 Atxika-Allende (Alberta),
 341.
 Auch, 78.
 Auger III de Mauleón,
 160.
 Augerio I, 123.
 Augerio IV, 123.
 Augurio, 157.
 Aulestia, 265.
 Auñamendi, 22.
 Ausa, 109.
 Austrasia, 70.
 Austria, 240, 351.
 Austria (Archiduque de),
 244.
 Austria (Casa de), 167, 170,
 174.
 Autol, 107.
 Avenio, 132.
 Avila, 275.
 Axpe y Sierva, 281.
 Axular (Pedro), 287, 290,
 291.
 Ayapel, 315.
 Aymeric Picaud, 143.
 Azkarraga y Régil (Manuel
 de), 278.
 Azkoien, 91, 120, 121, 279.
 Azkoitia, 187, 190, 276,
 300.
 Azkoitia (Caballeritos de),
 301.
 Azkoitia (Xabier de), 201,
 202, 282.
 Azkona (Joseba), 341.
 Azkona (Mirena), 341.

- Azkue (Joseba Mirena), 341.
 Azkue, 337.
 Azkue (Dunitxi), 341.
 Azkue (R. M^a, *Berbiz Mirena*), 292, 335, 338, 340, 341.
 Aznar, 119.
 Aznar I, Sancho, 74, 76, 83, 84, 118.
 Aznar II, Galíndez, 118.
 Aznario de Falzes, 208.
 Azof, 215.
 Azpeitia, 187, 190, 276, 285, 311.
 Azpiazu (Josu), 341.
 Azpilda, 27.
 Azpilikueta (Martín de), 281.
 Azpilikueta (Miguel de), 282.
 Azpilikueta (Juan de), 175, 315.
 Azpilkueta 315.
 Bacón, 257.
 Baeschlin, 339.
 Baeza, 118, 163.
 Baigorri, 113, 124.
 Baigorri (Valle de), 119, 123.
 Baiona, 20, 57, 58, 66, 67, 75, 77, 78, 86, 99, 103, 107, 119, 121, 123, 136, 148, 157, 193, 213, 222, 248, 249, 253, 258, 262, 275, 277, 280, 283, 287, 289, 296, 300, 317, 335, 336, 338, 339, 340.
 Baja Navarra. V. *Benabarra*.
 Baja Zuberoa, 190.
 Bajos Pirineos, 231, 248, 328.
 Balanza (Pedro), 308.
 Balendiz, 266.
 Balmaseda, 20, 188, 279, 355.
 Baltierra, 115.
 Balza, 117.
 Balzola, 41, 45.
 Balzola (Pantzeska), 341.
 Bandrés (Antonio), 349.
 Bañez de Artazubiaga (Fray Domingo), 282.
 Baraibar (Federico de), 52.
 Barakaldo, 267.
 Barandiarán (José Miguel de, *Joseba Mikel*), 26, 44, 50, 51, 52, 203, 341.
 Baraze (Cipriano), 316.
 Barbier, 340.
 Barbier (Jon), 341.
 Barbieri, 231.
 Barcelona, 75, 227, 240, 283.
 Barcelona (Conde de), 105.
 Bardenas, 96, 115, 139, 304.
 Baretous (Valle de), 27, 59, 60.
 Barkaiztegi (Gonzalo de), 299, 309.
 Barkus, 193.
 Baroja, 277.
 Baroxa, 292, 337, 339.
 Barquesimeto, 312.
 Barranka, 168.
 Barreda (Corregidor), 263.
 Barrenetxea (León), 339.
 Barriola (A.), 337, 341.
 Basagañ, 51.
 Baserritarra, 324.
 Basabe, 341.
 Basiano, 339.
 Basilea, 248.
 Baskonia Citerior, 83, 84, 86, 113, 118.
 Baskonia Mayor, 75.
 Basondo, 33, 41, 42, 43, 50.

- Basse-Navarre, 353. V. *Benabarra*.
- Bastetania, 62.
- Baures, 316.
- Bayona, Bayonne. V. *Baiona*.
- Baza, 179.
- Baztan, 113, 123, 124, 281, 315.
- Bearn. V. *Bearne*.
- Bearne, 27, 59, 64, 83, 103, 119, 122, 123, 158, 159, 160, 161, 168, 170, 171, 173, 174, 177, 179, 180, 182, 195, 219, 235, 237, 239, 248, 262, 354.
- Beasain, 336.
- Beati-Moglia (Enrique), 350.
- Beatriz de Borgoña, 240.
- Beaumarchée (Eustaquio de), 152, 189.
- Becerro de Bengoa, 52.
- Bedoña (Jokin), 341.
- Begoña, 266, 267, 294, 296, 322, 323, 352.
- Bela I, 118.
- Bela II, 116.
- Bela Ximénez, 88, 91.
- Bela Ximénez I, 116.
- Belabieta, 50.
- Belaustegi (Pantzeska), 341.
- Belasko (Ladislao de), 354.
- Belaz de Medrano (Luis), 175, 176.
- Belaz de Medrano (Jaime), 175, 176.
- Belate, 172.
- Bélgica, 351.
- Belorado, 123.
- Belzunze, 293.
- Belzunze (Vizconde de), 290.
- Beisurze, 158.
- Benabarra, 21, 83, 113, 118, 119, 157, 167, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 182, 191, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 252, 254, 255, 261, 262, 301, 306, 317, 325, 328, 229, 344, 345.
- Benaske, 22.
- Benegas (Joseba Mirena), 341.
- Benegas de Figueroa (Antonio), 287, 289, 337.
- Benjamín de Tudela, 130.
- Beotibar, 149.
- Bera, 300, 328.
- Bera (Eramun), 341.
- Beraiz (Pedro), 190.
- Berastegi, 118, 141, 293.
- Berastegi (Señor de), 218.
- Berenguela, (Doña), 107.
- Berenguer, 74.
- Bereterra (Pedro de), 181, 279, 281, 282.
- Bergara, 187, 259, 260, 275, 283, 295, 298, 300, 352.
- Berian, 287.
- Bernard, 296.
- Bernardo, 253.
- Bernardo (Abad de la Escala-Dieu), 123.
- Bernardo Guillermo, 119.
- Bernardo Tumulaper, 120.
- Bernardo Sancho, 123.
- Bernoville (Gaetán), 317.
- Bermeo, 165, 179, 180, 188, 192, 213, 227, 229, 242, 355.
- Bermont, 166.
- Bermudo, 99.
- Berraondo (Ramón de, *Eramun*), 214, 341.
- Berriz, 278.
- Bertrand, 121.

- Bertrand (Vizconde), 107.
 Berxes, 292.
 Berzeo (Gonzalo de), 204, 205, 224.
 Betlehen, 65.
 Bezerro de Bengoa (Ricardo), 278.
 Biaizteri, 109, 140, 147, 295, 296.
 Biaix, 231.
 Biana, 101, 201, 275, 276, 279, 331, 353.
 Biana, (Príncipe de), 278, 331, 353. V. *Carlos*.
 Bidasoa, 21, 179.
 Bigera, 91.
 Bigorre, 83, 103, 121, 177.
 Bilibio, 107.
 Bilintx, 337. V. *Bizkarrondo*.
 Bilbao 15, 20, 136, 163, 180, 188, 192, 203, 212, 248, 257, 258, 266, 267, 275, 276, 287, 294, 295, 296, 300, 323, 324, 336, 338, 339, 349, 355.
 Bilbao (Consulado de), 177.
 Bilbao (Estepan), 341.
 Bilbao (Pedro de), 227.
 Billabona, 203.
 Billaro, 188.
 Biota, 115.
 Bitres (R. de), 202.
 Bizkaia, 20, 21, 34, 61, 74, 77, 83, 88, 90, 96, 98, 99, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 116, 117, 118, 136, 144, 147, 150, 162, 163, 164, 165, 167, 169, 172, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 199, 203, 215, 221, 231, 235, 240, 242, 246, 248, 251, 253, 254, 257, 261, 262, 264, 266, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 277, 278, 279, 292, 300, 301, 302, 303, 317, 322, 323, 324, 325, 328, 329, 332, 335, 338, 344, 346, 347, 348, 349, 352, 353, 354, 355.
 Bizkaigana, 260.
 Bizkainos (Plaza de), 216.
 Bizkaitarra, 266, 323, 324.
 Bizkarrondo (Indalecio), 292.
 Bladaster, 69.
 Blanca (Doña), 153, 155.
 Blanca de Artois, 151.
 Blanca (Princesa doña), 157.
 Blanca I, 331.
 Blanca II, 331.
 Blazi, 341.
 Blázquez (Antonio), 350.
 Boabdil el Chico, 227.
 Boissonnade (Pierre), 231.
 Bolonia, 282.
 Bolueta, 345.
 Bonaparte (José), 253.
 Bonaparte (Príncipe Luciano), 292, 335, 350, 354.
 Bonaparte (Napoleón), 248, 249, 253.
 Borbón, 240.
 Bordes (Charles), 296, 340.
 Borgoña, 240.
 Bosch Gimpera (Dr. P.), 32, 51, 350.
 Brabante, 240.
 Brasil, 315.
 Bretaña, 123, 180.
 Brie, 153, 330.
 Briñas, 109.
 Bristol, 300.
 Brujas, 216, 299, 300.

- Bruselas, 299.
 Bruto, 62.
 Bueno Evenimir, 198.
 Buenos Aires, 338, 350
 354.
 Buil, 83.
 Buradón, 110, 155.
 Burdeos, 63, 84, 86, 157,
 159, 184, 193, 206, 222,
 277, 287, 291.
 Burdeos (Arzobispo de),
 119.
 Burdeos (Condado de),
 119.
 Bureba, 91, 95, 96, 98, 107,
 116, 152.
 Burgeois, 351.
 Burgete, 328.
 Burgi, 109.
 Burgos, 98, 163, 164, 172,
 328.
 Burgundia, 70.
 Burunda, 125, 155, 168,
 257.
 Burzeña, 21.
 Butrón, 150, 193, 293.
 Cabanas (Erauskin), 339.
 Cabia (Conde de), 103.
 Cabot (Sebastián), 229.
 Cabré Aguiló, 50, 52.
 Cadonio, 70.
 Cádiz, 254, 256.
 Cajal, 280.
 Calahorra, 66, 67, 175.
 Calatañazor, 93.
 Calvino, 280.
 Cameros, 83.
 Campión (Arturo), 3, 21,
 30, 47, 59, 65, 78, 93,
 101, 112, 141, 144, 152,
 168, 172, 174, 175, 181,
 186, 197, 212, 231, 251,
 253, 335, 336, 338, 352
V. Kanpion.
 Canarias, 215, 240.
 Canas, 58.
 Cánovas, 322, 323.
 Cantabria, 78, 144, 277,
 354.
 Cantábrico, 19, 49, 179.
 Caparroso, *V. Kaparrotsu.*
 Caracas, 311.
 Cárcar, *V. Karakarre.*
 Carcasone, 95.
 Cardenal Barroso, 202.
 Cardenal Cisneros, 172,
 173, 174, 204.
 Cardillac, (Xabier de),
 351.
 Cariberto, 70.
 Carlomán, 74.
 Carlo Magno, 77.
 Carlos, 174.
 Carlos de Navarra, 162,
 207.
 Carlos de Borbón, 238.
 Carlos el *Hermoso o el*
Calvo, 86, 330.
 Carlos el Corvo, 153.
 Carlos el Malo, 182.
 Carlos María Isidro, 256,
 257, 258, 260.
 Carlos II, 153, 154, 208,
 209, 219, 331.
 Carlos III el Noble, 153,
 206, 208, 210, 221, 331.
 Carlos IV, Principe de
 Biana, 155, 174, 176,
 178, 181, 228, 240, 244,
 261, 331.
 Carlos V, 28, 179, 218,
 244, 261, 314, 331.
 Carlos V, de Alemania,
 280.
 Carlos VI, 244, 261, 331.
 Carlos VII, 161, 246, 248,
 259, 261, 331.
 Casa Yustia (Marqués de),
 268.
 Casals (P.), 283.

- Casa-Torre (Marqués de), 352.
 Castañeda (Domingo de), 266.
 Castelnau, 27.
 Castilla, 31, 34, 90, 93, 95, 96, 99, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 109, 117, 124, 133, 147, 148, 149, 151, 153, 155, 157, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 172, 173, 174, 177, 178, 180, 183, 184, 187, 223, 228, 231, 240, 242, 244, 248, 262, 271, 300, 312, 331, 354, 355.
 Castilla la Vieja, 116.
 Castillo Yurrita (Alberto), 51.
 Castro (Américo), 351.
 Castro (J. Ramón), 280.
 Castro Urdiales, 90, 180, 188, 213, 355.
 Catalina (Doña), 165.
 Catalina I (Reina Doña), 167, 168, 170, 174, 201, 203, 221, 238, 331.
 Catalunya, 181, 182, 350, 351.
 Cataluña, 75, 155, 314.
 Cavaignac, 246.
 Cea, 101.
 Cebú, 228.
 Cejador (Julio), 351.
 Célebes, 228, 312.
 Celestino III (Pontífice), 112.
 Centro basko-francés, 351.
 Centulo IV (Gastón), 122.
 Cembrana, 120.
 Cerda (Infante de la), 163.
 Cerdeña, 72, 240.
 César, 58.
 Chaho (Agustín), 278, 317.
 Chama, 315.
 Champagne, 153.
 Champaña, 151, 330.
 Champaña (Casa de), 138, 185.
 Chantón Piperri, 337.
 Chappus (Gabriel), 231.
 Charritte (Bergol-Lupo de), 122.
 Chartes, 231.
 Chilperico, 69.
 Childeberto, 19.
 China, 315, 351.
 Cid, 144.
 Cid Campeador, 105.
 Cisneros, 261, 264, 331. V. *Cardenal*.
 Clere (Compt.), 317.
 Clemente V, 199.
 Clotario, 69.
 Cluny, 132.
 Cluny (Monasterio de), 132.
 Cortailhac, 50.
 Cotradia de Arriaga, 116.
 Coimbra, 50.
 Colas (Luis), 351.
 Colombia, 315.
 Colón, 34, 226, 227, 283.
 Compañía de Caracas, 300, 311.
 Compañía de Filipinas, 300.
 Compañía de Jesús, 313, 314.
 Constantinopla, 130.
 Coram, 142.
 Córcega, 240.
 Córdoba, 72, 75, 76, 84, 90, 91, 130, 139, 141, 240.
 Corella, 123.
 Cornualles (Ricardo de), 224.
 Correa (Luis), 231.
 Correo (Calle de), 323.
 Couserans, 83.

- Courteault (Paul), 317.
 Crasus, 58.
 Cuba, 324.
 Cubillo (Alvaro), 253.
 Cuenca, 117.
 Dagerre (Jacobo), 283.
 Dagoberto, 70.
 Dante, 202.
 Daoiz (Sancho), 211.
 Dante, 66, 121, 122, 123,
 160, 262.
 Daranatz, 341.
 Dasantz (L.), 341.
 Deba, 21, 61, 90, 187, 203.
 Degsen (Edward), 351.
 Dessenin, 248.
 Deun Mikel, 141.
 Deusto, 267.
 Deyo, 75.
 Diana, 65.
 Díaz (Pedro), 211.
 Díaz de Arcaya, 187.
 Díaz de Aro (María), 163.
 Díaz de Luko (Bernal),
 281.
 Díaz Mendibil (Joseba Mi-
 rena), 341.
 Díaz Olano, 339.
 Dibarrant, 292.
 Diego, 118.
 Diego López, 118.
 Diego el Bueno, 116, 117.
 Diego de Vera, 168.
 Diego López de Aro, 103,
 109.
 Diego I, 116, 117.
 Diego II, 116.
 Diego III, 116, 162, 163.
 Diego IV, 163.
 Diego IV (López de Aro),
 161, 162.
 Diego V, 163.
 Diego V de Salcedo, 162.
 Dima, 51, 277.
 Doering (Adolfo), 51.
 Domezain, 237.
 Donamaria, 172.
 Done Garazi, 188.
 Donepaleu, 238, 296.
 Donibane Garazi, 20, 170,
 172, 173, 230, 280, 328.
 Donibane Loitzun, 158,
 279, 296.
 Donosti, 344.
 Donostia, 6, 15, 20, 47,
 93, 134, 136, 139, 166,
 187, 190, 213, 246, 250,
 251, 266, 275, 276, 277,
 278, 292, 294, 295, 296,
 300, 305, 311, 335, 336,
 337, 338, 339, 340, 349,
 354.
 Donostia (P. José Antonio
 de, *Aita Joseba Andoni*),
 341.
 Drak, 242.
 Dubarat (B.), 341.
 Duero, 83, 95, 96, 98.
 Dufau, 340.
 Duranguesado, 99, 107,
 108, 113.
 Durango, 15, 20, 90, 125,
 165, 188, 276, 295.
 Eblo, 76.
 Ebro, 21, 39, 58, 61, 83,
 88, 95, 96, 98, 101, 105,
 107, 177, 213, 258, 267.
 Eduardo, 157.
 Eduardo III, 158, 160, 180.
 Ega, 21.
 Egaña, 292.
 Egarto, 74.
 Egia (Miguel de), 276.
 Egiluz (Martín), 281.
 Egipto, 130.
 Eguren (E. de, *Endeka*)
 50, 51, 52, 53, 342.
 Eguzkitza (Yon), 342.
 Eibar, 294, 355.
 Eilón (Conde de), 116.

- Einhard, 77.
 Eisleben, 313.
 Eizagirre (Joseba), 342.
 El Baio, 115.
 El Dorado, 312.
 Eleizalde (Luis de, *Koldobika*), 338, 342.
 Elgeta, 20.
 Elgoibar, 187, 295.
 Elio (Sancho de), 287.
 Elizalde, 335.
 Elizanburu, 292.
 Elizondo, 336.
 Elizondo (Joaquín), 306.
 Elizondo (Pantzeska), 342.
 Elkano (Juan Sebastián de), 228, 229, 279, 311, 312.
 Elo, 170.
 Elorriaga, 228.
 Elorrieta (Tomás) 196, 353.
 Elorrio, 188, 295.
 Elorza, (Julián), 14, 335, 342.
 Elosua, 52, 134.
 Encia. V. *Entzia*.
 Eneida, 202.
 Enrique el Gordo, 276.
 Enrique de Castilla, 203.
 Enbeita (Imanol), 342.
 Encarnación, 275, 294.
 Encartaciones, 21, 164, 326.
 Enrique I, 151, 162, 165, 330.
 Enrique II, 148, 155, 166, 173, 174, 175, 176, 177, 235, 238, 239, 240, 261, 331.
 Enrique III, 157, 159, 160, 236, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 247, 250, 261, 331.
 Enrique IV, 150, 238, 240, 293, 306.
 Enriquez de Lakarra (Pedro), 173.
 Entrena, 107.
 Entzia, 51.
 Erandio, 267.
 Eraso (Francisco), 257.
 Eraso (Pedro de), 208.
 Ergabia, 155, 170, 326.
 Erla, 115.
 Ermitia, 41, 51.
 Ermua, 188, 294.
 Ernani, 139, 187, 276, 299, 309.
 Eros (Martín de los), 279, 355.
 Errekondo (Imanol), 342.
 Errenderi, 139, 187, 274.
 Errenderi (Efamun), 342.
 Errexil, 118.
 Erribera de Nabarra, 21, 22, 28, 94, 97, 101, 123, 130, 152, 153, 170, 191, 201, 206, 208, 211, 274, 275, 276, 323, 326, 332.
 Errigoitia, 188.
 Errioxa, 34, 60, 69, 90, 91, 96, 99, 102, 103, 105, 107, 108, 111, 113, 152, 153, 169, 175, 235, 257, 274, 344.
 Erro, 25.
 Erronkari, 60, 84, 90, 95, 96, 113, 123, 124, 170, 171, 172, 203, 308, 355.
 Erze (Ramón de), 47, 50.
 Erzilla, 227, 349.
 Escalada (Francisco), 316.
 Escala-Dieu, 123.
 Escandinavia, 314.
 Eskarzag (Eduardo de), 355.
 Ezkibel (José Manuel de), 268.
 Eskoriaza (Fernando), 280.
 Eslaba, 350.

- Eslaba (Antonio), 281.
 España, 28, 34, 35, 50, 51, 91, 92, 101, 109, 111, 133, 144, 147, 160, 174, 179, 180, 181, 192, 201, 227, 235, 238, 239, 240, 244, 246, 248, 251, 253, 254, 256, 262, 263, 264, 274, 278, 279, 281, 296, 312, 314, 317, 321, 322, 324, 325, 326, 328, 329, 350, 351, 353.
 España Tarraconense, 59, 68.
 Espartero, 260, 317.
 Esparza, 172.
 Esparza (Eladio, *Eladi*), 338.
 Esparza (Mikel), 342.
 Espasa, 28, 131, 144, 291, 317.
 Especies, 228.
 Espinte, 27.
 Espoz y Mina (Francisco), 249, 250, 254, 256.
 Eslaing (Conde de), 290.
 Estaka (Castillo de), 115.
 Estados Unidos, 324.
 Esteban y Txabarria (J. P.), 354.
 Estefanía (Joseba Mirena), 342.
 Estella, 304.
 Estella (P. Bernardino de), 5, 6, 28, 300, 353.
 Estella (Guillermo de), 211.
 Estella (Fray Diego de), 282.
 Estella (P. Hilario), 340.
 Estibalitz (Ntra. Sra. de), 134, 191.
 Estornés Lasa (Bernardo), 297, 355.
 Estornés (Mariano, *Marren*), 342, 353.
 Estrabón, 57, 62, 202.
 Etaio (Josu), 342.
 Etxabe (Alpreda), 341.
 Etxabe (José Fernando de), 248.
 Etxabe (Juan de), 215.
 Etxaide (Inaki Mirena), 341.
 Etxaide (Mahón de), 281.
 Etxaleku (Sancho de), 212.
 Etxalar, 328.
 Etxalar (Eusebi), 342.
 Etxaniz (Nemesi), 341.
 Etxaon 292.
 Etxarri Aranaz, 155.
 Etxauri, 49.
 Etxauz, 124, 237.
 Etxauz (Bertrand de), 289.
 Etxebarria, 339.
 Etxebarria (Toma), 341.
 Etxeberri (Joannes de), 287, 290.
 Etxeberri (P. de), 289.
 Etxeberry (Louis de), 317.
 Etxegarai, 292, 337.
 Etxegarai (Bonifacio de, *Bonipagi*), 28, 131, 144, 221, 341.
 Etxegarai (Carmelo de *Karmel*), 52, 78, 144, 231, 276, 341, 354, 355.
 Etxenike, 292.
 Etxepare (Bernardo de), 283, 284.
 Etxepare (J.), 342.
 Eucaristía, 337.
 Eudón u Odón (Duque) 72.
 Eudón, 119.
 Eunáte (Templarios de), 134.
 Eurico, 69.
 Europa, 22, 25, 26, 32, 33, 44, 49, 51, 68, 69, 127, 132, 150, 196, 213, 215, 268, 300, 301, 307, 324.

- Euskadi, Euskalerría, Baskonia, País Basko.
 Euskaltzaleak, 337.
 Euskaltzale Bazkuna, 335.
 Euskeldun Batzokija, 323.
 Eusko Etxea, 338.
 Eusko Ikaskuntza, 350.
 Evangelio, 65, 66.
 Evreux, 148, 153, 164, 330.
 Evreux (Luis de), 182.
 Exia o Exea, 115.
 Ezkaurre, 349.
 Ezmel de Ablitas, 199.
 Ezpeleta (Jerónimo de), 315.
 Ezpilla, 281.
 Faddegón (B.), 351.
 Favyin (A.), 354.
 Faisanes (Isla de los), 240.
 Falzes, 91, 115.
 Farinelli (Arturo), 351.
 Febo. V. *Francisco I.*
 Federación Vasca de Alpinismo, 349.
 Faunos, 63.
 Felipe (Don), 186, 263, 264, 266.
 Felipe el Hermoso, 152, 160, 330.
 Felipe el Largo, 153, 330.
 Felipe (Rey de Francia), 152.
 Felipe II, 242, 264, 278.
 Felipe II de Castilla, 312.
 Felipe III el Noble, 153, 154, 196, 221, 231, 330.
 Felipe IV, 178, 240, 242, 289, 331.
 Felipe V, 178, 244, 261, 331.
 Felipe VI de Nabarra y IV de España, 218, 239, 261, 331.
 Felipe VII, 244, 257, 261.
 Félix, 70, 71.
 Fernando (Don), 95, 166, 167, 177, 178.
 Fernando el Católico, 101, 110, 227.
 Fernando el Falsario, 168, 169, 171, 172, 174.
 Fernando I, 161, 261, 331.
 Fernando II, 244, 261, 331.
 Fernando III, 112, 162, 166, 249, 251, 253, 254, 256, 257, 259, 261, 301, 331.
 Fernando IV, 199.
 Fernán González, 91, 116.
 Fezenzak, 74.
 Filera, 152.
 Filipinas, 312.
 Finot (André), 231.
 Firmo, 65.
 Fitero, 142, 276.
 Flaminio, 58.
 Flandes, 174, 212, 216, 240, 266, 299.
 Flandes (Consulado de), 184.
 Foix, 148, 167, 172, 174.
 Foix (País de), 177.
 Fontaner de Miramont, 123.
 Fontellas, 126, 197, 199.
 Formigny, 161.
 Fortuño, 88, 90.
 Fortuño I, Sancho, 118, 120.
 Fortuño II, Sancho, 121.
 Fortuño el Monje, 113, 141, 330.
 Fortuño Iñiguez, 116.
 Fortuño Semeniz, 118.
 Francia, 28, 35, 65, 69, 73, 91, 132, 139, 148, 151, 152, 157, 158, 159, 160, 161, 168, 174, 177, 179, 181, 183, 197, 199, 208, 211, 212, 222, 229, 235, 237, 238, 239, 242, 244,

- 246, 248, 261, 262, 263,
266, 273, 276, 281, 301,
314, 328, 329, 330, 350,
351.
- Francia (Isla de), 207, 209.
- Francisco I, Febo, 158,
167, 168, 238, 331.
- Francisco I de Francia,
174, 177.
- Frankowski (Eugeniusz),
52.
- Fray Diego y Gotedio o
Guterio Ermildo, 110.
- Fredegario, 77.
- Froya, 71.
- Fruela, 73.
- Fuenfrida (Monasterio de)
118.
- Fuenterrabia, 22, 110, 263,
264, 277.
- Funes, 101.
- Fz. de Córdoba (Diego de)
172.
- Fz. del Campo (Pedro),
266.
- Fz. Zabaleta (Jule), 342.
- Gaiarre, 350.
- Gaila, 118.
- Gaixion, 123.
- Galdós (Eřomualda), 342.
- Galduroz (Miguel de), 249.
- Galias, 58, 60, 68.
- Galicia, 179, 240, 271, 311.
- Galindo I Aznarez, 48, 118.
- Galindo II Aznarez, 118.
- Galvez Cañero, 50.
- Gallano, 293.
- Gallop (Rodney A.), 340.
- Gallur, 105.
- Gamazo, 323.
- Gamboa, 150.
- Gamboinos, 116.
- Gamón (Juan Ignacio), 355.
- Gante, 299.
- Gaon, 189.
- Garagorri, 290.
- Garai (Blasco de), 283.
- Garoitonandia (Biktor),
342.
- Garate, 203, 280.
- Garate (Justa), 342.
- Garbizu (Yon), 342.
- Garbizu (Toma), 342.
- Garci Muzi, 74.
- García, 83, 90.
- García Almorabid, 151,
152.
- García Azenariz, 118.
- García de Egrior (Pablo),
211.
- García de Erzilla y Artea-
ga (Fortún), 281, 282.
- García de Salazar (Lope),
203, 231.
- García Iñiguez, 74, 81.
- García Sancho, 121.
- García I Ximénez, 74, 82,
86, 113, 330.
- García II Iñiguez, 86, 88,
113, 330.
- García II Sancho, el Cor-
vo, 119.
- García III Sánchez, 91,
113, 118, 330.
- García IV Sánchez, el
Tembloroso, 92, 93, 113,
330.
- García V Sánchez, el de
Naxera, 99, 101, 114,
330.
- García VI Ramirez, el Res-
taurador, 105, 106, 114,
117, 330.
- Garcimiro, 74.
- Garde, 279, 355.
- Gares, 133, 153, 207, 276.
- Garibay, 205, 353.
- Garibay y Zamalloa (Este-
ban), 278, 283.
- Garmendia, 339.

- Garona, 58, 59, 69, 73, 177.
 Garralda (Perderika), 342.
 Garriz (Javier), 355.
 Gaskue, 340, 352.
 Gaskuña, 26, 75, 78, 90, 91, 93, 95, 108, 111, 118, 119, 120, 121, 122, 157, 158, 158, 183.
 Gastón (D.), 158, 159, 161.
 Gastón IV, 123.
 Gavel (H.), 351.
 Gazolaz, 134, 135.
 Gaztanbide, 350.
 Gazteiz, 28, 107, 109, 130, 162, 177, 187, 197, 203, 222, 274, 275, 277, 278, 293, 294, 295, 296, 335, 336, 339, 351.
 Gazteiz (Francisco de), 281, 282.
 Gazteluberri, 27.
 Gazteluzar (Padre), 289.
 Geers (Dr.), 351.
 Gemblom, 27.
 Genial (Duque), 70.
 Genthem (Paul), 290.
 Germania, 59.
 Gernika, 163, 165, 179, 188, 190, 221, 264, 274, 296, 352, 354, 355.
 Gerra (Karla), 342.
 Gerrikaiz, 188.
 Getaria, 139, 150, 166, 180, 187, 213, 222, 228.
 Géze, 351.
 Gibraltar, 203, 240.
 Giese (Dr.), 351.
 Gilbo, 337.
 Ginebra, 280.
 Gipuzkoa, 20, 21, 34, 51, 77, 83, 99, 102, 103, 105, 107, 109, 110, 111, 113, 117, 118, 136, 147, 149, 150, 152, 153, 166, 167, 169, 179, 180, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 215, 221, 222, 231, 235, 240, 242, 246, 251, 253, 261, 262, 263, 264, 268, 270, 273, 274, 277, 278, 279, 283, 291, 292, 293, 300, 303, 305, 309, 311, 313, 323, 328, 329, 332, 337, 338, 344, 346, 347, 348, 349, 353, 354, 355.
 Gitxe (Castillo de), 158.
 Godofredo, 119.
 Godoy, 248, 249, 267.
 Goia (Flavio), 282.
 Goiaz, 118.
 Goienetxe (Gurutxe), 342.
 Goietxe, 292.
 Goiko, 339.
 Goikoetxea (Nestor), 342.
 Goleta, 151, 224.
 Gómez, 228.
 Gómez Bosaga (Fray), 274.
 Gómez Moreno (Manuel), 351.
 Góngora (Sr. de), 172.
 Góngora y Torreblanca (García), 279, 280, 354.
 Gonzalo, 95.
 Goñi, 257.
 Goñi (Ramiro), 281.
 Gordejuela (Valle de), 355.
 Gorestarrazu (P. Xabier de), 277.
 Gorosabel (Pablo de), 180, 231, 273, 353.
 Gorriti, 34.
 Gorriz, 250.
 Gortazar, 340.
 Goutman, 351.
 Granada, 177, 179, 227, 240.
 Gramont (Señor de), 123, 159.

- Grandes (Fortunato), 355.
 Grecia, 181, 182, 215.
 Gregorio IX, 112, 130, 185.
 Griera (Mosen Antoni), 351.
 Guadalete, 71.
 Guadalquivir, 229.
 Guanahani, 226.
 Guergué García, 259.
 Guernica, 144, 150.
 Guerra (Juan Carlos de), 231.
 Güeñes (Guenetxe), 20.
 Guiard, y *Larrauri (Teófilo)*, 275, 355.
 Guido Godofredo, 120.
 Guillén de Ursera (Arnault), 212.
 Guillermo, 86.
 Guillermo I el Fuerte, 119.
 Guillermo Raimundo IV, 121, 122.
 Guillermo V, 119.
 Guillermo VII, 120.
 Guillermo IX, 121.
 Guillermo Brocario (Arnaldo), 204.
 Guillermo Raimundo, 122.
 Guillermo Sánchez, 91.
 Guillermo Sancho, 119.
 Guipúzcoa. V. *Gipuzkoa*.
 Gulina, 135.
 Gundemaro, 70.
 Guridi, 340.
 Gurrutxaga (Albontsa), 342.
 Guyena. V. *Aquitania*.
 Guther (Conde de), 69.
 Guzmán (Fernando de), 312.
 Guzmán (Gaspar de), 263.
 Guzmán (Martín Luis), 317.
 Hannemann (Karl), 351.
 Harlé (E.), 50.
 Haro, 144.
 Hastings, 158.
 Hatton, 72.
 Heintzholl, 50.
 Henao (Gabriel de), 78, 144.
 Heraclius, 122.
 Hércules (Torre de), 52.
 Hernani, 118, 134.
 Hérelle (G.), 205, 206, 340, 351.
 Heros (Martín de los), 282.
 Herrán (Fermin) 352.
 Holanda, 244, 351.
 Horacio, 132.
 Horn Areilza (Pantzeska) 342.
 Huarte (Amalio), 317.
 Huarte (Dr.), 197.
 Huarte y Echenique (Aurelio), 275.
 Hübner, 351.
 Hugues (Abad), 120.
 Huici (S.), 44.
 Humboldt, 283.
 Humboldt (Guillermo), 25, 351.
 Hunaldo I (Duque), 72.
 Hunaldo II, 73.
 Huxley, 27.
 Ibañeta, 20.
 Ibañez, 259.
 Ibañez de Iruse (Andrés), 280.
 Ibargiñen, 205.
 Ibarra (Bernardo), 227.
 Ibarra (Eduardo), 317.
 Ibarra (Martín de), 281.
 Ibarrola (Juan Felipe de), 257.
 Iberia, 58, 68.
 Iberia Caucásica, 25.
 Ibérica (Península), 25, 26, 51, 52, 58, 229.
 Ibero (Miguel), 281.

- Ibers, 52.
 Idiakez, 279.
 Igeldo (Señor de), 286.
 India, 312, 315.
 Indias, 228, 240.
 Inglaterra, 107, 108, 147,
 148, 149, 158, 159, 160,
 161, 180, 181, 183, 216,
 231, 244, 248, 262, 266,
 300, 314, 351.
 Intxauspe, 292.
 Intza, 335.
 Intza (Damas), 342.
 Inzagarai, (*Eramun*), 337,
 342.
 Inzuria, 109.
 Iñaki Deuna, 175, 244, 295,
 307, 313.
 Iñigo Aritza, 74, 76, 81,
 83, 84, 330.
 Iñigo Ezkerra, 117.
 Iñigo de Loiola, 175, 313,
 314.
 Iñigo de Oriz, 116, 118.
 Iñigo Ximénez Aritza, 113,
 141.
 Iñiguez de Kaskizano (M.),
 311.
 Iparragirre (José M.^a),
 292, 322.
 Ipres, 300.
 Iraizoz (Polikarpa), 343.
 Irañeta (Cura de), 257.
 Irastorza, 230.
 Irati, 96.
 Iratxe, 134, 135, 142, 207,
 276.
 Iratxe (Colegio de), 118.
 Iratxe (Monasterio de),
 208.
 Iraurlegi, 118.
 Iriart, 340.
 Irigarai (Pirmin), 342.
 Irigarai (Gotzon), 342.
 Irisarri, 262.
 Irizar (Joaquín de, *Jokin*),
 293, 294, 339, 342.
 Irlanda, 242.
 Iru Errege Maia, 21, 349.
 Irunberri, 170, 171, 201,
 275, 296.
 Iruña, 335, 336, 338, 339,
 340. V. *Pamplona*.
 Iruña (Kerman), 342.
 Irurita, 293.
 Irurixo, 51.
 Irurzun, 170.
 Iruxo (Imanol), 342.
 Isabel, 151.
 Isabel I, 165, 177, 178,
 256, 261.
 Isabel II, 302, 303.
 Isasi, 279.
 Isasti (Lope de), 353.
 Ispizua (Segundo de), 227,
 317.
 Italia, 58, 130, 172, 181,
 182, 280, 281, 282, 350,
 351.
 Iturbide (Pierre), 193, 317,
 342, 353, 354.
 Iturralde y Suit (Juan,
Jon), 40, 50, 78, 144,
 206, 210, 231, 257, 270,
 308, 336, 338, 342.
 Iturriaga, 292.
 Iturriotz (Pirmin), 342.
 Iturriza y Zabala (J. Ra-
 món de), 278, 353.
 Itziar, 118, 294.
 Iuree (Julen), 343.
 Izaba, 59, 84, 172, 173,
 326.
 Izaba (Marcos de), 281.
 Izagirre (Erikarta), 342.
 Iزارo, 242.
 Izaurieta (Joseba Mirena),
 342.
 Iztueta (Juan Ignacio de),

- 278, 291, 296, 309, 353.
 Izurrategi, 342.
 Jaén, 240.
 Jaime el Conquistador, 144.
 Jaizkibel (J.), 352.
 Jaka, 61, 75, 84, 95, 96, 104, 105, 118, 139, 140, 221, 223.
 Jaka (Juan S.), 353.
 Jakakortajarena (Domeka) 342.
 Japón, 315, 316, 351.
 Jarnes (Benjamin), 317.
 Jaungoikoa, 35.
 Jauregi (Koldobika), 342.
 Jaurgain (Jean), 78, 231.
 Jemein (Keperin), 342.
 Jerusalén, 86, 240.
 Jesucristo, 66.
 Jesús, 33, 67, 210.
 Jeune (Paul de), 229.
 Jiménez de Rada (Rodrigo) 133.
 Jofre de Loyza (Garcia) 311, 312.
 Juan (Don), 163.
 Juan I, 116, 163.
 Juan de Albret, 331. V. *Albret*.
 Juan I el Póstumo, 152, 330.
 Juan II, 153, 155, 156, 159, 201, 202, 331.
 Juan II de Aro, 162.
 Juan II Núñez de Lara, 163, 164.
 Juan II de Aragoa, 148, 181.
 Juan III, 165, 148.
 Juan IV, 165.
 Juan el Tuerto, 163.
 Juan sin Tierra, 157.
 Juana (Dña), 165, 186.
 Juana I, 151, 152, 153, 164, 331.
 Juana II, 153, 330.
 Juana de Albret, 330.
 Juana Enriquez, 155.
 Juana la Loca, 178, 179.
 Juaristi (V.), 144.
 Judea, 86.
 Julio II, 181.
 Jullian (Camillo), 351.
 Juvenal, 132.
 Kabrega, 171.
 Kadagua, 20.
 Kadreita, 101, 115, 155, 213.
 Kalagorri, 57, 59, 101, 274, 289.
 Kanpion (Artur), 342, V. *Campión*.
 Kaparroso (Arrigaray) 335.
 Kaparrotsu, 115, 120.
 Kaparrotsu (Pedro de), 206.
 Karakarre, 91.
 Kardaberaz (Agustín de), 290.
 Karkalarre, 115.
 Karkastillo. V. *Zarakastellu*.
 Karranza, 274.
 Karranza (Bartolomé de), 281.
 Karranza (Sancho de), 281.
 Kaseda, 170, 207.
 Kaskante, 197. V. *Markazko*.
 Kastexon, 323.
 Kirikiño, 338.
 Kizkitza, 352.
 Komminges, 83.
 Kondaño, 352.
 Korella, 197.
 Kortés, 105, 197, 199.
 Kortezubi, 41, 50.
 Kosa (Juan de la), 226,

- 227, 279, 283.
 Krutxaga, 249, 250.
 Kuadra Salzedo (Perdiananda), 342.
 Labaien (Andoni), 342.
 Labairu, 109, 112, 150, 353.
 Labayen, 338.
 Labayru. (Estanislao de), 78. V. *Labairu*.
 Labasal (Monasterio), 91, 118.
 Laborda (P.), 355.
 Labort. V. *Laburdi*.
 Labourd. V. *Laburdi*.
 Labret, (Bernardo de), 222.
 Laburdi, 21, 34, 61, 67, 77, 83, 95, 103, 107, 108, 111, 113, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 136, 148, 157, 158, 160, 165, 167, 168, 179, 180, 183, 184, 185, 188, 189, 191, 193, 194, 221, 222, 235, 239, 246, 248, 253, 261, 263, 264, 279, 290, 291, 292, 317, 325, 326, 328, 329, 344, 345, 354.
 Lacombe, (Georges, *Gorka*), 342, 351.
 La Coruña, 311.
 La Cuadra (Olakoaga?), 20.
 Ladrón (D.), 116, 118.
 Ladrón de Guevara, 118.
 Laffite (Alpreda), 342.
 Laffite (Bingen), 342.
 Laguardia. V. *Biaizteri*.
 Laguardia (Juan de), 211.
 Laguingue, 121.
 Laharie, 160.
 Laharrague, 340.
 La Leze, 53.
 L'Allemant (Padre), 229.
 Lambert (E.), 339.
 Lamarthone (Mondot de), 222.
 Lamazón (Pascal), 296.
 Landaburu (Pantzeska Xabier), 342.
 Landarbaso, 41, 50, 52.
 Landart, 292.
 Landazuri y Romarate (Joaquín José), 353.
 Lande (Kepa), 342.
 Landerretxe, 342.
 Landeta (Edorta), 342.
 Landeta y Aburto (Eduardo), 352. V. anterior.
 Landibar, 338.
 Langarika, 203.
 Languedoc, 93.
 Lannes, 27.
 Lanoy (Juan), 317.
 Lanpetegia, 72.
 Laplace, 340.
 Lapurdum, 77.
 Lara, 148.
 Lardizabal, 292.
 Larrabaster, 266.
 Larrabezua, 134, 165, 188.
 Larrakoetxea (J. B.), 342.
 Larralde, 337.
 Larramendi (P. Manuel de), 216, 277, 290, 293, 311, 354.
 Larrañaga (Polikarpa), 342.
 Larrasoil, 52.
 Larrau, 193.
 Larraun, 155.
 Larrazabal, 322, 352.
 Larregi, 290.
 Larumbe (Érapel), 342.
 Lastur, 51.
 Lasala y Collado (Juan), 317.
 Las Ameskoas, 170.
 Lasarte, 162.

- Laserna, 296.
 Las Casas, 227.
 Lauaxeta, 337.
 Laur, 238.
 Laurak-Bat, 350.
 Lautier (M.), 53.
 Lavedan, 120, 122, 123.
 Lavedan (Esteban de),
 122.
 La Wolf (Fernando), 291.
 Lazarraga, 205.
 Lazkano, 34, 149.
 Lazkano (Semen de), 206.
 Leclus (F.), 351.
 Legazpi, 227, 279, 293.
 Legazpi (Manuel L. de),
 312.
 Legia (José Jabier de),
 256, 257.
 Legizamon, 150, 193.
 Lego, 281.
 Leicester (Conde de), 157.
 Leire (Monasterio de), 90,
 93, 96, 118, 132, 135,
 141, 142, 207.
 Leizaola (Josu Mirena) 342.
 Leizaola (L.), 342.
 Leizaran, 21.
 Lekeitio, 180, 188, 296.
 Lekuona (Manuel, *Ima-
 nol*), 271, 291, 342.
 León, 93, 99, 162, 240,
 299.
 León (Albert), 351.
 León (L.), 342.
 Leonor I, 120, 157, 167,
 331.
 Leovigildo, 69.
 Lepanto, 242.
 Lerda, 141, 152.
 Lerin (Conde de), 130,
 168, 174, 175, 197.
 Lertxundi (Imanol), 342.
 Leturiondo, 294.
 Levítico, 270.
 Lezear (Catedral de), 174.
 Lezo, 278, 279.
 Lezo (Joseba), 342.
 Lhande (Pierre), 27, 316,
 338, 352, V. *Lande*.
 Libarrenx, 188.
 Liedena, 88.
 Liga Hanseática, 214.
 Lili, 293.
 Lille, 299.
 Linschman (Tood.), 351.
 Litxarre, 193.
 Liuva, 70.
 Lixarre, 222.
 Lizardi, 338.
 Lizarra, 124, 136, 139, 140,
 153, 161, 170, 171, 174,
 191, 197, 199, 201, 207,
 208, 209, 259, 275, 276.
 Lizarra (Ilari) 342.
 Lizarraga (Jean), 237.
 Lizarraga (Joaquín), 292.
 Lizarralde (Adiran) 342.
 Llodio, 223.
 Llorente (José Antonio) 353.
 Logroño, 86, 105, 107,
 109, 140, 171, 222, 270,
 276, 308, 353.
 Loidi (Paben), 342.
 Loinaz (San Martín de),
 316.
 Loiola, 295, 313, 314.
 Loiola (Iñigo de), 35.
 Lome (Jhon), 210.
 Londres, 180, 300.
 Longares, 139.
 Longue-Epie, 160.
 Lope (Dn.), 161.
 Lope Cabeza Brava, 118.
 Lope de Aiala, 177.
 Lope Diaz de Aro, 103.
 Lope Diaz el Blanco, 116.
 Lope el Rubio, 117, 118.
 Lope el Victorioso, 117.
 Lope González, 116.

- Lope I Iñiguez, 116, 117.
 Lope IV, Sánchez, 116.
 Lope V, 116.
 Lope VI, 163.
 López (E.), 291, 353.
 López-Mendizabal (*Ixaka*)
 335, 342.
 Lorca, 258.
 Los Bizkainos, 215.
 Los Gentiles, 53.
 Loxendio (Koldobika) 342.
 Luchaire, 351.
 Ludovico Pío, 74.
 Luesia, 115.
 Luiart (Fausto), 280.
 Luis (Infante don), 211.
 Luis de Beaumont, 155,
 168.
 Luis Felipe, 258.
 Luis le Dévonnaire, 74.
 Luis I el Hutin, 152, 160,
 331.
 Luis II (XIII), 261, 331.
 Luis III (XIV), 261, 331.
 Luis IV (XV), 261, 331.
 Luis V (XVI), 261, 331.
 Luis VI, 161.
 Luis VIII, 157,
 Luis IX, 157.
 Luis XI, 159, 179.
 Luis XIII, 306, 239.
 Luis XIV, 239.
 Luis XV, 240.
 Luis XVI, 240, 244, 246.
 Lujin (Miguel de), 211.
 Luna, 115.
 Luna (Elfa de), 210.
 Lumbier. V. *Irunberri*.
 Lupo Centulo, 119.
 Lupo Sancho, 119
 Lupo I, 71.
 Lupo II, 73.
 Lupo III (Centulo), 74.
 Lure (Mz. de), 162.
 Lutero (Martin), 35, 239,
 307, 313.
 Luxe, 237, 238.
 Luzaide, 249.
 Lz. de Aiala (Pedro), 201,
 202.
 Lz. de Kaparrotsu (Johan),
 201.
 Lz. de Mendoza, 202.
 Lz. de Reta (Esteban),
 280.
 Madaleta, 22.
 Madoz (Pascual), 281.
 Madrazo (Pedro), 182,
 269, 270, 308, 353.
 Madrid, 149, 212, 258, 267,
 280, 302, 311, 334.
 Madrigalejo, 172.
 Maestrich, 67.
 Maeztu, 339.
 Magallanes, 228, 312.
 Magdalena, 207.
 Magdalena (Madame),
 Mahn, 351.
 167.
 Maia, 172, 173, 175.
 Malaxecheberria (José),
 281, 317.
 Mallorca, 155.
 Mallorcas, 240.
 Mandas (Duque de), 336.
 Manchuelo, 267.
 Manila, 312.
 Manrique (Cayetano), 279,
 Manso (Pedro), 289.
 Manterola (Gabriel), 342.
 Manterola, 292, 296, 337.
 Manzano (Manuel), 268.
 Mar Negro, 215.
 Marañón, 110.
 Marca (Pedro de), 354.
 Marcuzin, 160.
 Mares (Matias), 276.
 Mares (Viuda de Matias),
 289.
 Margarita, 238, 239.

- Margarita de Valois, 239.
 Mari, 44, 52.
 Mari Galanta, 226.
 María I, 163.
 María II, 163.
 Maria de Medicis, 240.
 Marichalar, y Manrique, 187.
 Marcel (Esteban), 153.
 Marcelo, 116.
 Maritxalar (Arnalio), 279.
 Mariz Cameiro (Antonio), 277.
 Markazko, 115, 151, 170.
 Markiegi (Joseba), 342.
 Markina, 188, 355.
 Markina, (Juan de), 202.
 Marruecos, 315, 321, 325, 351.
 Marr (M.), 351.
 Mármol (Luis del), 144.
 Maroto (Rafael), 258, 260.
 Martel (Carlos), 72.
 Martiarena (Dunixi), 342.
 Martín, 30.
 Martínez, (Pero), 204.
 Martínez Kleiser (Luis), 355.
 Martínez de Rekalde (Juan), 242.
 Martínez Ortiz, 339.
 Materre (Esteban), 287.
 Marpanautlia, 204.
 Maruelegorreta, 45.
 Maule, 159, 160, 161, 184, 188, 189, 193, 222, 237, 277.
 Maule Litzarre, 21.
 Mauleón (Victor de), 175.
 Mauricio de Sajonia, 314.
 Maytie (Arnaldo F. de), 284.
 Mazarredo, 267.
 Medinasidonia, 242.
 Mendate (Merindad de), 176.
 Mendiburu (Sebastián de) 290.
 Mendiola (Antolin), 354.
 Mendiri (Jean Pierre de), 250.
 Mendivil, 292.
 Mendoza, 202, 293.
 Mendoza (Cardenal), 202.
 Mena (Valle de), 20.
 Mena, 90.
 Mencia (Doña), 164.
 Menéndez y Pelayo, 50, 205, 251, 283.
 Menéndez Pidal (Ramón), 144, 212, 351.
 Menteth, (Stuart), 351.
 Mentxaka (Fernando), 282.
 Mercado, 293, 294, 295.
 Mesopotamia, 130.
 Metelo, 59.
 México, 29, 312, 339.
 Meyer Lübke, 351.
 Miarritze, 41.
 Miarritze (Consejo de), 216.
 Michel (Francisque de), 296.
 Michel (François), 351.
 Michelet, 22, 229.
 Mikelats, 44.
 Milagro, 115.
 Miluze, 115, 153.
 Mina (Francisco Xabier de), 249.
 Mina el Mozo, 317.
 Miner, 280.
 Miraballes Ubao, 188.
 Miranda, 153.
 Miranda (Conde de), 175.
 Miranda de Arga, 109, 274.
 Miramont, 123.
 Mistral, 30.

- Mogel, 25.
 Mogel (J. A. de), 291.
 Mogel (Vicente de), 291.
 Mohamed, 84.
 Moisés, 270.
 Mokoroa (Justa Mirena), 343.
 Molina, 240.
 Molucas, 228, 311, 312.
 Moncayo, 98.
 Moncey, 248.
 Mondragón, 248.
 Monfort (Simón de), 157.
 Mongelos, 262.
 Mongolia, 315.
 Monjardín, 171.
 Monlezun (L'Albé S. S.), 78.
 Mont-Perdu, 22.
 Montagut (Pedro de), 151, 152.
 Montesa (Marqués de), 231.
 Montevideo, 338.
 Montinat, 237.
 Montgunery, 237.
 Montoro Sagasti (José J.), 355.
 Montory, 27, 122, 193.
 Morales, 266.
 Morea, 130, 182.
 Moret y Mendia (R. P. José de), 28, 144, 173, 186, 277, 279, 353.
 Morga, 266.
 Morlan, 219.
 Mostansah (Muley), 151, 182.
 Motte (Castillo de la), 121.
 Motriku, 139, 166, 187.
 Mués, 295.
 Mugartegi (Juan S.), 355.
 Muguruza (Kepa), 343.
 Mulier (Oxobi), 343.
 Munarriz (Lin), 343, 353.
 Munarriz (Eufrasio), 343.
 Mundaka, 242.
 Mundo (Nuevo), 39.
 Mungia, 188.
 Munibe, 30.
 Munibe e Idiákez (Francisco Xabier de), 300, 301.
 Munibe (Ramón), 301.
 Munibe (Xabier), 280.
 Munio Núñez, 116.
 Muñatones (Castillo de), 203.
 Murcia, 240, 258, 259, 334.
 Murlane Mitxelena (Kepa), 343.
 Murillo del Fruto, 115.
 Murillo de las Limas, 103, 115.
 Murumendi, 51.
 Muskaria, 84, 96, 103, 105, 113, 115, 124, 126, 130, 153, 167, 170, 171, 191, 197, 198, 199, 201, 207, 208, 210, 211, 213, 220, 249, 262, 276, 278, 280, 300.
 Muskaria (Benjamín de), 281.
 Muxika, 150, 193.
 Muxika (Gregorio, *Gergori*), 338, 343, 354, 355.
 Muxika (Serapi), 343, 354, 355.
 Muza, 84, 86.
 Mz. de Araba (Diego), 177.
 Mz. de Isasti (Lope), 278.
 Mz. de Leatxe (Miguel), 280.
 Mz. de Olano, 281.
 Na (Doña), 160.
 Nabardun, 141.
 Nabarra, 14, 19, 21, 28, 34, 49, 50, 60, 61, 76, 77, 78,

- 84, 90, 92, 93, 95, 96, 99,
101, 103, 105, 107, 108,
109, 110, 112, 113, 115,
117, 119, 121, 123, 124,
125, 127, 130, 131, 139,
142, 144, 145, 147, 148,
149, 151, 152, 153, 154,
155, 157, 159, 160, 161,
162, 164, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 178, 179,
180, 181, 182, 183, 184,
185, 186, 189, 190, 191,
193, 194, 196, 197, 198,
199, 201, 203, 204, 206,
210, 211, 212, 213, 217,
218, 220, 221, 231, 235,
238, 239, 246, 249, 250,
251, 253, 254, 256, 257,
259, 261, 262, 264, 269,
275, 276, 277, 278, 279,
289, 297, 300, 301, 302,
303, 304, 305, 306, 307,
308, 309, 317, 321, 323,
326, 328, 329, 330, 332,
336, 338, 344, 347, 353,
354, 355.
- Nabarra (Doña), 123.
Nabarra (Juan de), 133.
Nabarra (Mariscal de),
171.
Nabarra (Lionelo de), 210.
Nabarra (Pedro de), 172,
173.
Nabarrería, 130, 152.
Nabarrete, 107.
Nabarro (Pedro), V. *Bere-
terra*.
Nabarro Villoslada (Fran-
cisco), 157, 338.
Nabarzi, 27.
Nabas, 27.
Nalón, 120.
Napoleón, 299.
Nápoles, 202.
- Navaggero (Andrés), 28.
Navarra. V. *Nabarra*.
Navarrete (Fernández),
283.
Navarro (Tomás), 351.
Navas de Tolosa, 14, 99,
175.
Navidad, 227.
Naxera, 91, 93, 99, 103,
107, 113, 120, 124, 132,
139, 162, 330.
Nay, 238.
Nehor.
Nemours (Ducado de),
153.
Neopatria, 240.
Nerbión, 20.
Nibe, 21.
Nibelle, 21.
Nikol, 339.
Niña, 226.
Noain, 175.
Nogaret (Joseph), 353.
Novempopulania, 59, 68,
83
Nueva España, 355.
Nueva Granada, 315.
Nunilona, 141.
Nuño, 161.
Nuño González, 116.
Nuño de Lara, 164.
Obanos, 115, 185, 207.
Obermaier, 50.
Obrai (Esteban de), 210,
295.
Odenarde, 299.
Oiarso (Pasajes), 20, 136.
Oiarzun, 118, 139.
Oiarzabal (Martín de), 289,
343.
Oienart (Arnaldo de), 78,
277, 289, 290.
O. (I. de), 354.
Oka, 19, 83, 92, 96, 98.
Okendo (Miguel de), 242,

- 268, 279.
 Okon, 107. ¶
 Olabe (Martín de), 281.
 Olabeaga, 345.
 Olabide (Efaimunda),
 335, 342.
 Olaizola (J. M.), 343.
 Olakoaga, 20.
 Olano (Valentín de), 321.
 Olast, 139.
 Olatzaspí, 51.
 Olazabal y Ramery (Juan
 de, *Yon*), 317, 343.
 Olazagutia, 207.
 Oleregi (Buenaventura),
 343.
 Olite, V. *Erriberri*.
 Oliva, (Real Monasterio
 de la), 142, 208, 276,
 307.
 Olivares (Conde - Duque
 de), 233, 244.
 Oliveira Martins (J.), 313,
 314.
 Olloki (Juan de), 175.
 Oloriz (Hermilio de, *Ermi-
 li*), 317, 336, 343.
 Olorón, 122.
 Olorón (Obispo de), 188.
 Olze (Juan de), 289.
 Onaindia (Alberta), 343.
 Ondarrabi, 22, 139, 166,
 175, 176, 179, 180, 187,
 213, 246.
 Ondarroa, 180, 188.
 Onduriz (Pedro Ambro-
 sio), 280.
 Oneka, 88, 118.
 Oñate (Oñati), 118, 257,
 275, 276, 280, 293, 294,
 295, 312, 354.
 Oñate (Conde de), 293.
 Oñatibia, 339.
 Oñaz, 34, 149, 150.
 Oñazinos, 116.
 Oquina, 51.
 Orbes, 294. ¶
 Orbita Aznarez, 118.
 Ordiarp, 188.
 Ordizia, 312.
 Orduna (Fructuoso), 339.
 Orduña, 20, 75, 188, 257,
 300.
 Ori, 22, 349.
 Oria, 21, 61.
 Orio, 139.
 Ormaetxea, 292.
 Ormaetxea (Nicolás, *NI-
 kola*), 338, 343.
 Oroz (Jerónimo), 281.
 Oroz (Koldobika), 343.
 Orreaga, 68, 72, 73, 74,
 75, 76, 173, 175, 209,
 212, 298, 307.
 Orreaga (Miguel de), 231,
 253.
 Orthez, 289.
 Ortueta (A. de, *Anakelda*),
 95, 98, 144, 343.
 Orueta (Enrique de, *En-
 deka*), 266.
 Osasuna, 349.
 Oskiate, 170.
 Osma, 91.
 Osma (Lucas de), 315.
 Osses (Valle de), 119, 123.
 Ostolaza, 287.
 Ostrobaldo, 69.
 Otaegi, 292, 337.
 Otxagabia, 309, 328.
 Otxandiano, 188.
 Otxoa (Duque), 71.
 Otxoa de Ajorabide, 266.
 Oxalde, 337.
 Ozaeta, 282.
 Ozaeta y Gallaiztegi, 78.
 Pacifico, 228.
 Pacto de Familia, 244.
 Pagolle, 123.
 Pagolle (Prior de), 188.

- Paguaga (Andoni), 343.
 Pais (Ettore), 351.
 Países Bajos, 299.
 Palestina, 130.
 Palos, 227.
 Pallares, 93.
 Pamplona, 34, 39, 58, 65,
 66, 67, 69, 71, 72, 73, 81,
 83, 84, 86, 90, 91, 93, 99,
 102, 103, 105, 109, 113,
 114, 115, 116, 118, 119,
 120, 122, 123, 128, 130,
 134, 137, 148, 151, 153,
 167, 168, 170, 171, 173,
 174, 175, 176, 177, 183,
 186, 191, 197, 201, 204,
 207, 208, 209, 211, 212,
 220, 231, 235, 238, 246,
 256, 275, 276, 277, 280,
 287, 289, 295, 296, 304,
 307, 308, 314.
 Pamplona (Juan de), 211.
 Pantagenet (Enrique de),
 120.
 Papa, 160, 163, 224, 313.
 Par del Reino, 153.
 Paris, 132, 133, 209, 229,
 239, 276, 290, 314, 325.
 Partido Nacionalista Vas-
 co, 144.
 Pasajes, 179, 215, 242, 305,
 311.
 Pau, 168, 287, 289.
 Pedro (un juglar), 296.
 Pedro Beltrán, 121.
 Pedro I, 103.
 Pedro I Arnaud, 123.
 Pedro I el Cruel, 162, 164,
 165, 166.
 Pedro I Sánchez, 330.
 Pedro II de Aragoa, 107.
 Pedro Mari, 338.
 Peñafloreda (Conde de),
 291, 300.
 Peña Len, 101, 330.
 Peralta, V. Azkoien.
 Peralta (Antonio de), 173.
 Peralta (Mosén Pierre de),
 155.
 Perche (Conde de), 123.
 Pere Torrelas (Mosén),
 204.
 Pérez (Angel), 268.
 Pérez de Arrieta (Pedro),
 211.
 Pérez de Estella (Martin),
 206.
 Pérez Galdós, 336.
 Pérez de Guzmán (Fer-
 nán), 92.
 Pérez Ugarte, 315.
 Pericot y García (Luis), 53.
 Perrero (Domenico), 282.
 Petilla, 152.
 Phillipon (M), 351.
 Pikotxet, 343.
 Pilar (Virgen del), 210,
 295.
 Pinet, 246.
 Pinta, 226.
 Pinzón (Hermanos), 226.
 Pipino, 84.
 Pipino I, 74.
 Pirala (Antonio), 258, 317,
 353.
 Pirenaica, 349.
 Pirenaico (Reino), 105,
 107, 109.
 Pirineo, 20, 21, 22, 58, 69,
 71, 74, 76, 84, 86, 91, 96,
 112, 131, 139, 141, 177,
 202, 304, 307, 326.
 Pirineo (Casa del), 107,
 113, 138.
 Plazentzia, 52.
 Plazenzi, 188.
 Plenzia, 180.
 Plutarco, 60.
 Poitiers, 72.
 Poitou, 121.

- Polifeno, 63.
 Polinillo, 103.
 Pompelo, 59.
 Portilla, 109.
 Portilla de Kortés, 110.
 Portu Etxaide, 215.
 Portugal, 50 177, 179, 193,
 228, 249, 281.
 Portugaleta, 188.
 Postlewytt, 226.
 Poza (Andrés), 280, 281.
 Primo de Rivera, 326, 329.
 Príncipe de Gales, 165.
 Príncipe de Viana, 171,
 202, 203, 204. V. *Biana*.
 Príncipe Negro, 158.
 Provenza, 204.
 Provincias Baskongadas,
 302, 305, 328.
 Publio y Cneo, 58.
 Puenje Urtusaustegui, 266.
 Puerto de Ernani, 205.
 Pui de Estella, 135, 208.
 Puig y Larráz, 51.
 Punicastro, 120.
 Pz. de Aiala (Fernán), 164,
 223.
 Pz. de Ainzondo (Juan),
 175.
 Pz. de Arana (Juan), 280.
 Pz. de Guzmán (Juan),
 202.
 Quadra Salcedo (Fernan-
 do de la), 212.
 Quesada, 118.
 Rabbi-Abu Joseph-Aben-
 Nasdai, 130.
 Rabelais, 283.
 Rada (Martín de), 281.
 Rada (Señorío de), 160.
 Raimundo Guillermo I,
 122.
 Raimundo Guillermo II,
 123.
 Raimundo Guillermo III,
 123.
 Raimundo Guillermo IV,
 159.
 Raimundo Guillermo V,
 159, 160.
 Ramiro, 95, 99.
 Ramiro Sánchez, 116.
 Ramón Berenguer (Con-
 de), 105.
 Ramón y Cajal, 349.
 Ramón y Ermesenda, 101.
 Ravailiac, 240.
 Recaredo, 70.
 Recesvinto, 71.
 Redín (Juan), 281.
 Reille, 250.
 Remón, 296.
 Renacimiento, 35.
 Rendes, 299.
 René Vellet-Dubarat-Da-
 ranatz, 78.
 Rengifo, 168.
 Rentería, 50, 227, 355 V.
Errenderi.
 Requiario, 69.
 Rey (General), 250.
 Ribagorza, 93, 95, 144.
 Ribas, 109.
 Ricard (Pedro), 295.
 Ricardo Corazón de León,
 107, 121, 157.
 Ricardo de Comualles,
 131.
 Riego, 256.
 Rivadeneira (Pedro de),
 314.
 Rivera, 296.
 Roade (Yohu), 229.
 Rodríguez (Alonso), 280.
 Rodríguez Ferrer (Miguel)
 354.
 Rodrigo (D.), 71.
 Roldán, 74.

- Roma, 63, 64, 68, 99, 281, 314.
- Roncesvalles, 68, 72, 257.
- Ronkal. V. *Erronkari*.
- Ronquillo (Alcalde), 168.
- Roselvet, 324.
- Rotrón de Perche, 103.
- Rouen, 238.
- Rousselet (l'Abbé), 351.
- Ruán, 299.
- Rubio y Lluch, 182.
- Ruiz de Luzuriaga (Ignacio M.^a), 280.
- Ruiz Fernández de Gauna, 162.
- Rusia, 300.
- Saas, 160.
- Sada (Juan de), 279.
- Sagarzazu (Kauldi), 343.
- Sagaseta de Ilurdoz (Angel), 321.
- Sahagun, 276.
- Saiaz, 118.
- Sáinz (M.), 355.
- Salaberri (A. de), 292, 296, 299.
- Salaberria, 339.
- Salado, 164.
- Salamanca, 275, 276, 282, 317.
- Salamaze, 122.
- Salazar (Lope García de), 293.
- Salazar y Castro (Luis), 144.
- Saldaña (Conde de), 253.
- Salduba, 73.
- Salomón Araynel, 199.
- Salva y Baranda, 282.
- Salvatierra, 152, 168, 171, 201, 222, 257, 355. V. *Agurain*.
- San Adrián, 61.
- San Agustín, 132, 275, 313.
- San Amando, 67.
- San Andrés, 134, 139, 208.
- San Antón, 294.
- San Ananio, 228.
- San Celedonio, 67, 134.
- San Cernin, 152, 186, 274.
- San Emeterio, 67, 134.
- San Eulogio, 132, 141.
- San Fermin, 65, 67.
- San Francisco, 295, 316, 345.
- San Francisco de Sales, 289.
- San Francisco Xabier, 175, 281, 307, 314, 315.
- San Germán (Tratado de), 238.
- San Gregorio Ostiense, 295.
- San Honesto, 65, 67.
- San Ignacio de Loiola, 307, 313, 314, 327.
- San José, 338.
- San Juan, 173, 208, 294, 295.
- San Juan Bautista, 207.
- San Juan de la Peña, 118, 223, 231.
- San Juan de Pie de Puerto, V. *Donibane Garazi*.
- San Juan de Sade (Abadía de), 121.
- San León, 67, 86.
- San Lorenzo, 83.
- San Luis, 224.
- San Luis (Cien mil hijos de), 256.
- San Luis, rey de Francia, 151, 182, 240.
- San Marcial, 134, 203.
- San Martín, 142.
- San Martín (Alejandro), 280.
- San Martín de Muñatones, 293.

- San Martín de Unx, 134.
 San Martín de Zerzito, 84.
 San Miguel, 174, 294.
 San Miguel de Excelsis, 134, 144.
 San Millán, 77.
 San Millán (Monasterio de), 204.
 San Nicolás, 134, 152, 186, 276, 295.
 San Pedro, 207, 274, 295.
 San Pedro (Iglesia de), 209.
 San Pedro de Ziresa, 84.
 San Prudencio, 67.
 San Salvador, 226.
 San Saturnino, 20, 65, 66, 67, 123, 207.
 San Sebastián, 50, 51, 327, *V. Donostia*.
 San Sever, 159.
 San Telmo, 336.
 San Vicente, 109, 110.
 San Vicente de la Barquera, 139.
 San Willan (Marqués de), 268.
 San Zacarías, 132, 141, 142.
 San Zoilo, 207.
 Sanbusse, 160.
 Sánchez (Pedro), 114, 141.
 Sánchez Mercado de Zuzola (Rodrigo), 275.
 Sancho (Don), 118.
 Sancho Donato, 123.
 Sancho el Bravo, 163.
 Sancho Fernández, 127.
 Sancho García de Arberoa, 121.
 Sancho Guillermo, 95.
 Sancho Maritario, 116.
 Sancho Ramírez, 123.
 Sancho I Lópiz, 74.
 Sancho I Garcés, 90.
 Sancho I Gartzreiz, 96, 113, 330.
 Sancho II Gartzreiz Abarca, 81, 91, 113, 330, 338.
 Sancho III Gartzreiz, el Mayor, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 114, 118, 119, 132, 330.
 Sancho III el Menditarra, 119.
 Sancho III Sanción, 84.
 Sancho IV Gartzreiz, el de Peña Len, 101, 114, 118, 330.
 Sancho IV García, 119, 330.
 Sancho V Ramírez, 101, 103, 114, 330.
 Sancho V Sanción, 119.
 Sancho VI Gartzreiz, el Sabio, 105, 107, 108, 112, 114, 118, 125, 137, 139, 330.
 Sancho VI Guillermo, 119.
 Sancho VII Sánchez, el Fuerte, 83, 107, 110, 112, 114, 115, 123, 125, 127, 130, 135, 141, 144, 151, 185, 330.
 Sandoval (Prudencio de), 144, 231.
 Sangüesa, 134, 235, 355. *V. Zangotza*.
 Sain-De, 149.
 Saint Palais, 262. *V. Donepaleu*.
 Saint Pe de Génères, 119.
 Saint Pierre, 343.
 Saint Sabin (Monasterio de), 120, 122.
 Saint Sever (Monasterio de), 119.
 Sanlúcar de Barrameda, 228, 229.
 Sant-Ander, 95, 213, 328.

- Santa Agueda, 323.
 Santa Cruz, 317.
 Santa Cruz (Colegio), 202.
 Santa Cruz (Marqués de),
 124.
 Santa Cruz de Kanpezu,
 110, 162.
 Santa Engracia. V. *Done
 Garazi*.
 Santa Eulalia, 211.
 Santa Kara, 115.
 Santa María, 294, 295.
 Santa María. V. *Mari Ga-
 lanta*.
 Santa María (Catedral de),
 174.
 Santa María de los Arcos,
 207.
 Santa María de Baiona
 (Iglesia de), 119, 121,
 123.
 Santa María de Bolívar,
 134.
 Santa María de Donostia,
 311.
 Santa María de Pamplona,
 135, 208.
 Santa María la Real de Na-
 xera, 101.
 Santa María la Real de
 Olite, 208.
 Santa María la Real de
 Zangotza, 134, 135.
 Santa Sede, 112, 181, 224.
 Santesteban, 296.
 Santiago, 207, 276.
 Santiago de Compostela,
 212.
 Santillana (Ms. de), 202.
 Santimamiñe, 41, 50.
 Santo Domingo, 275, 294.
 Santo Domingo de la Cal-
 zada, 123.
 Santo Tomás, 134, 338.
 Sanz de Bereterra (Petri),
 172, 173.
 Sanz y Carmona, 259.
 Sara, 292, 336.
 Saramón, 119.
 Sarasate, 350.
 Saratzaz, 96, 170, 171, 172,
 308, 336.
 Sarri, 290.
 Sarria (Josu), 343.
 Sasiola, 51.
 Saski-Naski, 338.
 Saturrarán, 44, 53.
 Sault de Hasparren, 121.
 Sault sur le Luy, 121.
 Sausito, 141.
 Schroeder, 44.
 Schuchardt (Hugo), 351.
 Scupolo, 289.
 Sebastián (Obispo), 77.
 Sedana, 98.
 Segovia, 110.
 Seguin, 86.
 Segura, 187, 295.
 Semen Ochaniz, 124.
 Seoane (Julián de), 317.
 Seoane (Marqués de), 279.
 Serbet (Miguel), 280.
 Serdan y Agirregabiria
 (Eulogio), 352, 355.
 Serrano y Sanz (Manuel),
 144.
 Sertorio, 59.
 Sesma, 326.
 Sevilla, 162, 229, 240.
 Sicilia, 155, 240.
 Sila, 59.
 Silvanos, 63.
 Simón Abril (Pedro), 281.
 Siria, 130.
 Sisebuto, 70.
 S. Jaca (Juan), 78.
 Sobrarbe, 93, 95, 140, 223.
 Sodupe, 20.
 Sola. V. *Zuberoa*.

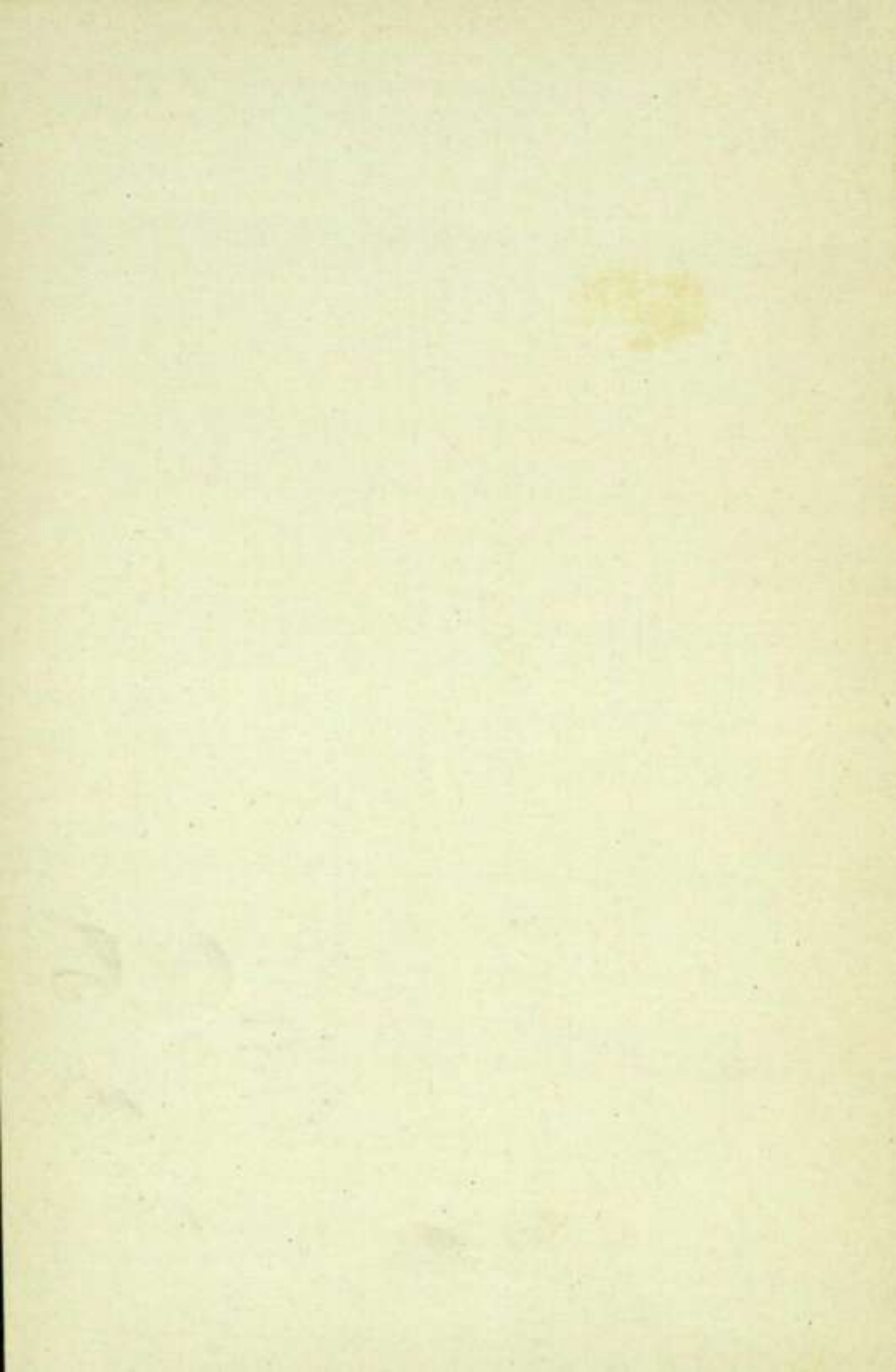
- Solferino, 292.
 Somorrostro, 136, 203.
 Soraluze (Nicolás de), 354.
 Soraluce (Pedro Manuel).
 Sorarrain (G.), 355
 Soria, 91, 140.
 Soroa, 337.
 Sortes, 123.
 Sota (Imanol), 343.
 Soule, 28, 231. V. *Zuberoa*.
 Stempf. 351.
 Subordan, 96.
 Subola, 77. V. *Zuberoa*.
 Suentila, 70.
 Suiza, 248, 314, 351.
 Sumpont, 22.
 Swine, 180.
 Sz. de Nabaskoitze (Pedro), 206.
 Tafaila, 28, 99, 139, 152, 153, 170, 171, 201, 206, 210, 275, 295.
 Tapia Perurena (Alexander), 343.
 Tarazona, 90.
 Tardets, 159, 278.
 Tarifa, 163, 193.
 Tarragona, 59, 75.
 Tártaro, 63.
 Tartas (J. de), 289.
 Tartas (Senescal de), 193.
 Tauro (Monte), 151, 224.
 Tauste, 115, 213.
 Tellaetxe, 339.
 Tello I, 165.
 Tena (Valle de), 122.
 Teodoberto, 70.
 Teobaldo, 185.
 Teobaldo I de Champaña, 148, 151, 153, 159, 204, 224, 330.
 Teobaldo II, 151, 198, 224, 330.
 Teodorico, 69.
 Terranova, 215, 229.
 Thibalt, 231.
 Thierry, 70.
 Tielo (Doña), 118.
 Tiermas, 280.
 Tierra Santa, 151, 224.
 Tilón, 88.
 Tintinabuli. 63.
 Tiro, 240.
 Toda (Doña), 121.
 Toledo, 71, 110, 117, 133, 240.
 Tolosa, 144, 149, 180, 187, 190, 246, 275, 276, 277, 291, 321, 336, 339, 349, 353.
 Tolosa (Conde de) 103, 119.
 Tolosa (de Francia), 65, 67, 69, 70, 72, 74, 75, 93, 95, 132.
 Tolosa (Navas de), 109, 119.
 Tormamina (Francisco de), 280.
 Toro (Castillo de), 110.
 Torre (De), 339.
 Torre Luzia, 293.
 Toulouse, 340.
 Tracia, 130.
 Trebiño, 109, 222.
 Trebitsch (Rodolfo), 351.
 Trento (Concilio de), 314.
 Tresauge (Victor), 325.
 Tridentino, 287.
 Troisvilles, 193.
 Trompetti (Alfredo), 351.
 Trueba (Antonio de), 273, 338.
 Tudela, 75, 103. V. *Muskaria*.
 Tudela, (Guillermo de), 133, 281.
 Tudela, (Pedro de), 211.
 Tuesta, 134.
 Túnez, 151, 182, 224.
 Tupinamba, 315.

- Turin, 282.
 Txaho (Agustín), 292.
 Txangoa, 20.
 Txarta, 266.
 Txiki, 339.
 Txolin, 250.
 Txurri, (García), 212.
 Txurruka, 279.
 Txurruka (Cosme Damián de), 248.
 Ualde, 281.
 Uarte, 121, 209, 262.
 Uarte (Benard de), 277.
 Uarte (Joseba Mirena), 343.
 Uarte (Juan de), 280.
 Uarte (Martín de), 277.
 Uarte (Pedro de), 277.
 Uarte-Arakil, 134, 186.
 Ubilla, 281.
 Ueska, 103,
 Ugarte (Joseba), 343.
 Uhlenbeck (C. C.), 351.
 Uizi (Bitoren), 343.
 Ujue. V. *Utsue*.
 Ul, 152.
 Ulia (Monte), 137.
 Ulloa (Bernardino), 315.
 Ultrapirenaicos (Países), 105.
 Ultrapuertos, 306.
 Ultzurrun (Miguel), 250, 281.
 Umerey (Silvestre), 51.
 Unamuno (Miguel de), 273, 336.
 Undues, 141.
 Undurain, 290.
 Unión de Irun, 349.
 Unumuza, 72.
 Unzueta, 163, 164.
 Urabaien (Leoncio, *Lontzi*), 343.
 Uranga, 257.
 Urantzu, 266, 276, 328.
 Urbasa, 50, 304.
 Urdiano, 277.
 Urdaneta, 279.
 Urdaneta (Andrés de), 311, 312.
 Urdaniz (Martín de), 211.
 Urdaspal, 132, 142, 202.
 Urdax, 307, 328.
 Uriarte (P.), 292.
 Uriarte (José R.), 348, 354.
 Uribe (Aparicio de), 266.
 Uriz, 259.
 Urkia (Perdinanda), 343.
 Urkiaga (Esteban), 337, 343.
 Urkina (Domingo), 280.
 Urkiola, 339.
 Urkitzu, 150.
 Urkixo, 267, 335.
 Urkixo e Ibarra (Julio de, *Juli*), 289, 290, 291, 317, 343, 352.
 Urniza, 281.
 Urola, 21, 61, 293.
 Urraca, 119.
 Urreta (Miguel, *Mikel*), 51, 343.
 Urroz (Eugenio, *Eukeni*), 78, 343.
 Urrugne, 348.
 Urruñe, 159.
 Urrutia, 343.
 Urrutia (Edorta), 343.
 Urruzuno (P. M.), 343.
 Urtel (Hermán), 351.
 Urtsua (Pedro de), 312.
 Urtubia, 149.
 Urtzi 47, 63.
 Urumea, 21, 250.
 Usauri, 338.
 Usandizaga, 350.
 Ustaritz, 121, 157, 188, 193.
 Usurbil, 139, 166.
 Utrech, 293.

- Utsue, 139, 140, 207, 211.
 Uturbia, 159.
 Vacas (Tributo de las tres),
 57, 60.
 Valdejunquera, 91.
 Valencia, 240, 280.
 Valmaseda. *V. Balmaseda*.
 Valois (Margarita de), 177.
 Valtierra, 103.
 Vallado (Félix López de),
 295.
 Valladolid, 191, 192, 202,
 227.
 Valle Lersundi (Perdinan-
 da), 343.
 Vallejos (Jenar Xabier),
 343.
 Van Drik, 296.
 Van Eyss, 351.
 Vega (Luis Antonio de la),
 351, 354.
 Velasco (Ladislao), 51.
 Vendoma, 238.
 Venecia, 28.
 Venezuela, 311.
 Vera. *V. Bera*.
 Vera Idoate (P. Gregorio),
 182, 231.
 Vergara, 51.
 Verlaine, 292.
 Veyrin, 339.
 Viard, 231.
 Vicario y de la Peña, 271.
 Vignemale, 22.
 Villabuena, 197.
 Villaespesa, (Francisco
 de), 210, 211.
 Villafranca, 155, 187.
 Villalba, 168.
 Villalba (Coronel), 172,
 173, 174.
 Villarcayo, 98.
 Villehelio (Madame de),
 296.
 Vinson, (Julien), 351, 355.
 Virgen del Puy, 208.
 Virgen de Orreaga, 209.
 Virgen de Uarte, 209.
 Virgenes (Cabo de las),
 228.
 Virgilio, 132.
 Vitoria, 28, 44, 52, 53, 69,
 353. *V. Gazteiz*.
 Vitoria (Francisco de), 315.
 Vitoria (Fr. Pascual de),
 230.
 Vitoria (Nave), 229.
 Vitoria (Padre), 228.
 Vivian, 123.
 Vizcaya. *V. Bizkaia*.
 Voltaire, 287.
 Waifre (Duque), 72, 73.
 Wamba, 68, 71.
 Washington, 324.
 Wasin, 74.
 Weiss, 204, 313.
 Wentwort Webster, 273.
 Westfalia, 134.
 Winkler (H), 351.
 Witerico, 70.
 Xabier, 293.
 Xabierre-Gaio, 84.
 Xauen, 325.
 Ximénez de Embun, 354.
 Ximénez de Uriz (Yene-
 go), 206.
 Ximeno (Duque), 74, 75,
 83.
 Yanguas y Miranda (José),
 126, 127, 144, 220, 278,
 353, 354.
 Yarza (Adán de), 51.
 Yatsu (Miguel de), 175.
 Yerri (Val de), 88.
 Yolanda, 338.
 Yusuf, 73.
 Zabala Arana, 335.
 Zabala (Albontsa), 343.
 Zabala (Gotzon), 343.

- Zabala (Miguel), 280.
 Zabala y Ozamiz (Angel),
 144, 355.
 baleta, 325.
 Zalba (Joseba), 343.
 Zaldiaran, 86.
 Zaldibi, 139, 278, 296.
 Zaldueño (Carlos de),
 266.
 Zalla, 20.
 Zamakola, 267.
 Zamakola (Juan Antonio
 de), 277, 353.
 Zamarripa (Paul), 343.
 Zamora, 168.
 Zamudio, 293.
 Zangotza, 96, 121, 139,
 170, 191, 201, 275, 296.
 Zampirain, 337.
 Zarauz, 139, 166, 187, 203,
 270, 293, 336.
 Zaragoza, 69, 73, 75, 86,
 87, 101, 103, 105, 210,
 295.
 Zarakastelu, 91, 115.
 Zárate (Casa de), 117.
 Zegama, 258.
 Zegama (Santos León de),
 257.
 Zenarruza, 134.
- Zestua, 187.
 Zilbeti, 142.
 Zinbaran, 150.
 Zingñarri, 203.
 Zinkunegi (Joseba), 343.
 Zintruenigo, 170.
 Zirauki (Pedro García de),
 296.
 Zirueña, 91.
 Zize, 119, 123.
 Zornotza, 280.
 Zorrotza, 21.
 Zozaia, 293.
 Zuberoa, 21, 28, 34, 68,
 70, 74, 77, 83, 103, 113,
 118, 119, 120, 121, 122,
 123, 148, 157, 159, 160,
 161, 167, 177, 179, 180,
 182, 183, 184, 185, 188,
 189, 190, 191, 194, 195,
 197, 206, 221, 222, 235,
 237, 239, 246, 248, 261,
 262, 263, 264, 277, 289,
 309, 325, 328, 329, 344,
 345.
 Zubiaurre, 339.
 Zubieta, 296.
 Zubimendi (Joseba), 343.
 Zugasti (Anizeta), 343.
 Zuloaga, 339.
 Zumaia, 355.

ATM
3129